

बी.ए- ३ (सेमिस्टर- ६) राज्यशास्त्र
पेपरचे नाव: महाराष्ट्रातील सामाजिक-राजकीय चळवळी
श्रीकांत फाकडे, ९७६३८७३९००
पद्मभूषण वसंतरावदादा पाटील महाविद्यालय, कवठे महाकाळ

प्रकरण १ संयुक्त महाराष्ट्र

अ) राजकीय चळवळीचा अर्थ आणि स्वरूप

प्रस्तावना:

समाजामध्ये विविध राजकीय, सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक प्रश्न निर्माण होत असतात. या प्रश्नांवर शासनाचे लक्ष वेधण्यासाठी, आपल्या हक्कांसाठी संघर्ष करण्यासाठी किंवा राजकीय व्यवस्थेत बदल घडवून आणण्यासाठी लोक संघटित होतात. अशा संघटित सामूहिक प्रयत्नांना राजकीय चळवळ असे म्हणतात. लोकशाही व्यवस्थेत राजकीय चळवळींना विशेष महत्त्व आहे, कारण त्या सामान्य नागरिकांना शासनप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी देतात.

१. राजकीय चळवळीचा अर्थ

‘राजकीय चळवळ’ म्हणजे एखाद्या राजकीय उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी व्यक्ती किंवा समूहाने संघटितपणे केलेली सामूहिक कृती होय. शासनाच्या धोरणांमध्ये बदल करणे, विशिष्ट हक्क मिळवणे, अन्यायकारक धोरणांना विरोध करणे किंवा राजकीय-सामाजिक परिवर्तन घडवून आणणे ही राजकीय चळवळींची प्रमुख उद्दिष्टे असू शकतात. राजकीय चळवळ ही केवळ निवडणूक किंवा राजकीय पक्षाच्या कार्यापुरती मर्यादित नसते. एखाद्या विशिष्ट प्रश्नाभोवती नागरिक, सामाजिक संघटना, विद्यार्थी, कामगार, शेतकरी किंवा इतर समूह एकत्र येऊन शासनावर दबाव निर्माण करतात, तेव्हा त्यातून राजकीय चळवळ निर्माण होऊ शकते.

२. राजकीय चळवळीचे स्वरूप

राजकीय चळवळीचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते :

१) सामूहिक स्वरूप :

राजकीय चळवळ ही एखाद्या व्यक्तीची वैयक्तिक कृती नसून अनेक व्यक्ती किंवा समूहांच्या सहभागातून निर्माण होते. सामूहिक सहभागामुळे चळवळीला व्यापक स्वरूप प्राप्त होते.

२) विशिष्ट उद्दिष्टावर आधारित :

प्रत्येक राजकीय चळवळीमागे काही निश्चित उद्दिष्ट असते. उदाहरणार्थ, एखादा कायदा बदलणे, नागरिकांचे हक्क मिळवणे, शासनाच्या धोरणाला विरोध करणे किंवा नवीन धोरणाची मागणी करणे.

३) संघटित स्वरूप :

चळवळीमध्ये सहभागी लोकांमध्ये काही प्रमाणात संघटन, नेतृत्व, कार्यक्रम आणि कार्यपद्धती असते. संघटित प्रयत्नांमुळे मागण्या प्रभावीपणे मांडता येतात.

४) लोकसहभागावर आधारित :

राजकीय चळवळीचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे लोकांचा सक्रिय सहभाग. सामान्य नागरिक आपल्या समस्या, मागण्या आणि अपेक्षा सार्वजनिक पातळीवर मांडण्यासाठी चळवळीमध्ये सहभागी होतात.

५) परिवर्तनवादी स्वरूप :

राजकीय चळवळींचा उद्देश अनेकदा विद्यमान परिस्थितीत बदल घडवून आणणे हा असतो. हा बदल राजकीय, सामाजिक, आर्थिक किंवा प्रशासकीय क्षेत्रात होऊ शकतो.

६) दबाव निर्माण करणारे स्वरूप :

चळवळी शासन, प्रशासन किंवा राजकीय संस्थांवर आपल्या मागण्यांचा विचार करण्यासाठी सार्वजनिक दबाव निर्माण करू शकतात. मोर्चे, आंदोलने, निवेदने, सभा, जनजागृती इत्यादी माध्यमांचा वापर केला जाऊ शकतो.

७) शांततामय किंवा संघर्षात्मक स्वरूप :

राजकीय चळवळींच्या पद्धती वेगवेगळ्या असतात. काही चळवळी सत्याग्रह, उपोषण, सभा, मोर्चे आणि निवेदनांसारख्या शांततामय मार्गांचा वापर करतात; काही चळवळी अधिक तीव्र संघर्षाच्या स्वरूपात विकसित होऊ शकतात.

८) लोकशाहीशी संबंधित स्वरूप :

लोकशाहीमध्ये नागरिकांना आपले मत व्यक्त करण्याचा आणि शासनाच्या धोरणांवर प्रश्न उपस्थित करण्याचा अधिकार असतो. त्यामुळे राजकीय चळवळी नागरिकांच्या राजकीय सहभागाचे एक महत्वाचे माध्यम ठरतात.

९) नेतृत्वाचे महत्त्व :

चळवळीला दिशा देण्यासाठी नेतृत्वाची आवश्यकता असते. नेतृत्व लोकांना संघटित करते, मागण्या स्पष्ट करते आणि आंदोलनाची कार्यपद्धती निश्चित करण्यास मदत करते.

१०) व्यापक सामाजिक परिणाम :

राजकीय चळवळींचा परिणाम केवळ शासनाच्या निर्णयांवर होत नाही, तर सामाजिक जागृती, नागरिकांचा सहभाग आणि सार्वजनिक चर्चेवरही होऊ शकतो.

३. राजकीय चळवळीची प्रमुख साधने

राजकीय चळवळी विविध मार्गांचा अवलंब करतात. त्यामध्ये सभा, मोर्चे, निदर्शने, निवेदने, जनजागृती, उपोषण, सत्याग्रह, बहिष्कार, सार्वजनिक चर्चा आणि प्रचारमोहिमा यांचा समावेश होतो. आधुनिक काळात सामाजिक माध्यमे आणि डिजिटल माध्यमांचाही जनमतनिर्मितीसाठी वापर केला जातो.

४. राजकीय चळवळीचे महत्त्व

राजकीय चळवळी लोकांच्या मागण्या शासनापर्यंत पोहोचविण्याचे कार्य करतात. त्या नागरिकांमध्ये राजकीय जागरूकता निर्माण करतात, वंचित किंवा दुर्लक्षित समूहांना आपला आवाज मांडण्याचे व्यासपीठ देतात आणि सार्वजनिक धोरणांवर चर्चा घडवून आणतात. काही चळवळींच्या माध्यमातून सामाजिक व राजकीय सुधारणा घडून आल्याचे इतिहासात दिसून येते.

ब) सामाजिक-राजकीय चळवळीची कारणे

सामाजिक-राजकीय चळवळ म्हणजे समाजातील एखाद्या समूहाने सामाजिक, आर्थिक, राजकीय किंवा सांस्कृतिक बदल घडवून आणण्यासाठी सामूहिकरीत्या केलेली संघटित कृती होय. अन्याय, विषमता, शोषण, अधिकारांचे उल्लंघन, राजकीय असंतोष किंवा सामाजिक परिवर्तनाची गरज यांसारख्या विविध कारणांमुळे अशा चळवळी निर्माण होतात.

१. सामाजिक विषमता

जात, वर्ग, लिंग, धर्म किंवा इतर सामाजिक आधारांवर निर्माण झालेली विषमता ही चळवळींचे महत्त्वाचे कारण आहे. समाजातील काही घटकांना समान संधी, प्रतिष्ठा आणि अधिकार मिळत नसल्यास त्यांच्यात असंतोष निर्माण होतो. हा असंतोष संघटित स्वरूप धारण करून चळवळीला जन्म देऊ शकतो.

२. आर्थिक शोषण आणि विषमता

गरिबी, बेरोजगारी, कमी वेतन, जमिनीचे असमान वाटप, कर्जबाजारीपणा आणि संसाधनांवरील असमान नियंत्रण यामुळे आर्थिक संघर्ष निर्माण होतात. कामगार, शेतकरी किंवा वंचित समूह आपल्या आर्थिक मागण्यांसाठी सामूहिक आंदोलन करतात.

३. राजकीय अन्याय

लोकशाही व्यवस्थेत नागरिकांना पुरेसे प्रतिनिधित्व न मिळणे, राजकीय अधिकारांवर मर्यादा असणे किंवा शासनाच्या निर्णयांविषयी असंतोष असणे यामुळे चळवळी निर्माण होऊ शकतात. प्रतिनिधित्व, स्वायत्तता, अधिकार आणि उत्तरदायी शासनाच्या मागण्या अशा चळवळींच्या केंद्रस्थानी असतात.

४. हक्क आणि स्वातंत्र्याची जाणीव

शिक्षण, प्रसारमाध्यमे आणि सामाजिक जागृतीमुळे लोकांना आपल्या मूलभूत अधिकारांची जाणीव होते. समानता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि मानवी हक्क यांची जाणीव वाढल्याने अन्यायाविरुद्ध संघटित होण्याची प्रेरणा मिळते.

५. सामाजिक सुधारणा करण्याची गरज

बालविवाह, अस्पृश्यता, स्त्रीभेद, सामाजिक रूढी, अंधश्रद्धा यांसारख्या प्रथांविरुद्ध सुधारणा घडवून आणण्यासाठी सामाजिक चळवळी उभ्या राहिल्या. समाजातील प्रचलित व्यवस्थेत बदल घडवण्याची इच्छा हा त्यांचा प्रमुख आधार असतो.

६. शासनाच्या धोरणांविरुद्ध असंतोष

सरकारच्या एखाद्या धोरणाचा एखाद्या समूहावर प्रतिकूल परिणाम होत असल्याची भावना निर्माण झाल्यास आंदोलन होऊ शकते. जमीन अधिग्रहण, रोजगार, शिक्षण, पर्यावरण, करव्यवस्था किंवा इतर सार्वजनिक धोरणांशी संबंधित प्रश्नांवर चळवळी उभ्या राहू शकतात.

७. सांस्कृतिक व भाषिक अस्मिता

भाषा, संस्कृती, परंपरा, प्रादेशिक ओळख किंवा आदिवासी अस्मिता धोक्यात असल्याची भावना निर्माण झाल्यास संबंधित समूह संघटित होतो. स्वतःची सांस्कृतिक ओळख जपणे आणि तिला राजकीय मान्यता मिळवून देणे हे अशा चळवळींचे उद्दिष्ट असू शकते.

८. नेतृत्व आणि संघटन

केवळ असंतोष असणे पुरेसे नसते; त्याला संघटित स्वरूप देण्यासाठी प्रभावी नेतृत्व, संघटना आणि स्पष्ट उद्दिष्टे आवश्यक असतात. नेते लोकांच्या समस्या मांडतात, मागण्या निश्चित करतात आणि आंदोलनासाठी लोकांना संघटित करतात.

९. शिक्षण आणि प्रसारमाध्यमांचा प्रभाव

शिक्षणामुळे चिकित्सक विचार, अधिकारांची जाणीव आणि सामाजिक प्रश्नांविषयी संवेदनशीलता वाढते. वृत्तपत्रे, दूरदर्शन, इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांमुळे माहिती वेगाने पसरते आणि विविध भागांतील लोकांना एका समान प्रश्नाभोवती संघटित होणे शक्य होते.

१०. आधुनिकीकरण आणि सामाजिक परिवर्तन

औद्योगिकीकरण, नागरीकरण, तंत्रज्ञान आणि जागतिकीकरणामुळे समाजरचनेत बदल होतात. या बदलांमुळे नवीन अपेक्षा आणि नवीन संघर्ष निर्माण होतात. जुन्या संस्था आणि नव्या मूल्यांमध्ये संघर्ष झाल्यास सामाजिक-राजकीय चळवळी निर्माण होऊ शकतात.

११. पर्यावरणीय प्रश्न

धरणे, खाणकाम, औद्योगिक प्रकल्प, जंगलतोड, प्रदूषण किंवा विस्थापन यांसारख्या प्रश्नांमुळे स्थानिक समुदाय संघटित होतात. पर्यावरणाचे संरक्षण आणि स्थानिक लोकांच्या हक्कांचे रक्षण हे अशा चळवळींचे प्रमुख मुद्दे असतात.

१२. सामूहिक असंतोष आणि सामूहिक ओळख

एखाद्या समूहातील अनेक व्यक्तींना समान समस्या भेडसावत असल्याची जाणीव झाल्यावर 'आपली समस्या' ही भावना निर्माण होते. सामूहिक ओळख आणि परस्पर ऐक्यामुळे वैयक्तिक असंतोषाचे रूपांतर सामूहिक चळवळीत होते.

क) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ १९४७-१९६०

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ ही स्वातंत्र्यानंतरच्या भारतातील आणि महाराष्ट्राच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची व्यापक जनचळवळ होती. मराठी भाषिक प्रदेशांचे एकत्रीकरण करून मुंबईसह स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती करावी, ही या चळवळीची मुख्य मागणी होती. या मागणीला अखेर यश मिळून १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली.

१. चळवळीची पार्श्वभूमी

ब्रिटिश काळात मराठी भाषिक प्रदेश एकाच प्रशासकीय राज्यात नव्हते. मुंबई प्रांत, मध्य प्रांत-वऱ्हाड, हैदराबाद संस्थान इत्यादी वेगवेगळ्या प्रशासकीय विभागांत मराठी भाषिक प्रदेश विखुरलेले होते. त्यामुळे भाषिक आणि सांस्कृतिक समानता असलेल्या लोकांना एका राज्यात आणण्याची मागणी पुढे आली. १२ मे १९४६ रोजी बेळगाव येथे झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनात संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी अधिक संघटित स्वरूपात मांडण्यात आली. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या अधिवेशनाने मराठी भाषिक प्रदेशांचे एकत्रीकरण करण्याची भूमिका घेतली. स्वातंत्र्यानंतर ही मागणी अधिक तीव्र झाली. १९४७ नंतर भारतात राज्यांची पुनर्रचना कशी करावी, हा प्रश्न राष्ट्रीय पातळीवर चर्चेत आला.

२. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची प्रमुख कारणे

अ) भाषिक राज्याची मागणी

मराठी भाषा बोलणाऱ्या लोकांना एकाच प्रशासकीय राज्यात आणावे, ही चळवळीची मूलभूत भूमिका होती. भाषेच्या आधारावर प्रशासन अधिक सुलभ होईल आणि लोकांना आपल्या भाषेत शासनाशी संवाद साधता येईल, असा विचार होता.

ब) मराठी सांस्कृतिक अस्मिता

मराठी भाषा, साहित्य, इतिहास आणि संस्कृती यांना स्वतंत्र राजकीय-सामाजिक व्यासपीठ मिळावे, अशी भावना चळवळीमागे होती. त्यामुळे ही केवळ प्रशासकीय पुनर्रचनेची मागणी न राहता व्यापक सांस्कृतिक अस्मितेची चळवळ बनली.

क) मुंबईचा प्रश्न

मुंबई महाराष्ट्रात असावी, हा चळवळीतील सर्वात महत्त्वाचा आणि संघर्षाचा मुद्दा होता. मुंबईचे आर्थिक, औद्योगिक आणि सांस्कृतिक महत्त्व मोठे होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या समर्थकांच्या दृष्टीने मुंबईला महाराष्ट्रापासून वेगळे करणे स्वीकारार्ह नव्हते.

ड) विखुरलेल्या मराठी भाषिक प्रदेशांचे एकत्रीकरण

मुंबई प्रांतातील मराठी भाग, विदर्भ, हैदराबाद संस्थानातील मराठी भाषिक प्रदेश आणि इतर मराठी भाषिक भाग एकत्र करून एक राज्य निर्माण करावे, अशी व्यापक मागणी होती.

३. अकोला करार

१९४७ मध्ये अकोला करार हा संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीच्या इतिहासातील महत्त्वाचा टप्पा होता. शंकरराव देव आणि माधव श्रीहरी अणे यांच्या नेतृत्वाखाली महाराष्ट्र व विदर्भातील नेत्यांमध्ये करार झाला. या करारामुळे विदर्भाचा प्रश्न आणि संयुक्त महाराष्ट्राचा प्रश्न यांच्यात समन्वय साधण्याचा प्रयत्न झाला. मात्र पुढे भारताच्या प्रशासकीय पुनर्रचनेच्या प्रक्रियेमुळे या कराराचे महत्त्व कमी झाले.

४. संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना

१९४८ मध्ये संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेची स्थापना करण्यात आली. शंकरराव देव हे तिचे प्रमुख नेते होते. या परिषदेने मराठी भाषिक राज्याच्या मागणीला संघटित राजकीय स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केला. परिषदेच्या माध्यमातून मुंबईसह सर्व मराठी भाषिक प्रदेशांचे एकत्रीकरण करण्याची मागणी पुढे नेण्यात आली.

५. धार आयोग आणि भाषावार प्रांतरचनेचा प्रश्न

स्वातंत्र्यानंतर भाषावार राज्यरचनेचा प्रश्न केंद्र सरकारसमोर आला. १९४८ मध्ये एस. के. धार यांच्या अध्यक्षतेखाली आयोग नेमण्यात आला. भाषेच्या आधारावर राज्यांची पुनर्रचना करण्याबाबत आयोगाने सावध भूमिका घेतली. यामुळे भाषावार राज्यनिर्मितीची मागणी करणाऱ्या चळवळींमध्ये असंतोष निर्माण झाला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीला त्यामुळे अधिक संघटित राजकीय आधार मिळाला.

६. फाजल अली आयोग आणि राज्य पुनर्रचना

१९५३ मध्ये राज्य पुनर्रचना आयोग (फाजल अली आयोग) स्थापन करण्यात आला. आयोगाने १९५५ मध्ये अहवाल सादर केला. आयोगाने मराठी आणि गुजराती भाषिक प्रदेशांबाबत विविध पर्यायांचा विचार केला. त्यातील एका प्रस्तावानुसार महाराष्ट्र, गुजरात आणि मुंबई अशी तीन राज्ये करण्याची कल्पना मांडण्यात आली होती; मुंबईच्या स्वतंत्र स्थानाबाबतही विचार करण्यात आला. मात्र संयुक्त महाराष्ट्राच्या समर्थकांना मुंबईसह महाराष्ट्र हवा होता. त्यामुळे चळवळीने अधिक व्यापक आणि तीव्र स्वरूप धारण केले.

७. १९५५-५६ मधील आंदोलन

१९५५ च्या उत्तरार्धात मुंबईचा प्रश्न अत्यंत तीव्र झाला. मुंबई महाराष्ट्रात ठेवण्याच्या मागणीसाठी मोठ्या प्रमाणावर सभा, मोर्चे, संप आणि निदर्शने झाली. १६ जानेवारी १९५६ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरू यांनी मुंबई केंद्रशासित करण्याची घोषणा केली. त्यानंतर आंदोलन तीव्र झाले. जानेवारी १९५६ मध्ये मुंबईत आंदोलन आणि पोलिस कारवाई झाली; मराठी विश्वकोशानुसार त्या काळातील गोळीबारात ७६ लोकांचा मृत्यू झाला. या संघर्षामुळे संयुक्त महाराष्ट्राची मागणी महाराष्ट्राच्या जनमानसात आणखी दृढ झाली.

८. संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना

६ फेब्रुवारी १९५६ रोजी संयुक्त महाराष्ट्र समितीची स्थापना करण्यात आली. काँग्रेसबाहेरील विविध राजकीय पक्ष आणि नेते या समितीत एकत्र आले. समितीमध्ये समाजवादी, कम्युनिस्ट, शेतकरी कामगार पक्ष आणि इतर राजकीय प्रवाहांतील नेत्यांचा सहभाग होता. एस. एम. जोशी, श्रीपाद अमृत डांगे, ना. ग.

गोरे, आचार्य प्र. के. अत्रे, उद्धवराव पाटील, माधवराव बागल, प्रबोधनकार ठाकरे आणि जयंतराव टिळक यांसारख्या नेत्यांनी चळवळीत महत्त्वाची भूमिका बजावली.

९. जनसामान्यांचा सहभाग

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे ती केवळ राजकीय नेत्यांपुरती मर्यादित राहिली नाही. यात— कामगार, शेतकरी, विद्यार्थी, मध्यमवर्ग, साहित्यिक, कलाकार, पत्रकार, विचारवंत, ग्रामीण जनता यांचा मोठ्या प्रमाणावर सहभाग होता.

शाहीर अमर शेख, अण्णाभाऊ साठे, शाहीर गव्हाणकर आणि शाहीर साबळे यांसारख्या शाहिरींनी पोवाडे, गीते आणि लोककलेच्या माध्यमातून चळवळीचा संदेश सामान्य जनतेपर्यंत पोहोचवला.

१०. द्विभाषिक मुंबई राज्य

१ नोव्हेंबर १९५६ रोजी द्विभाषिक मुंबई राज्य अस्तित्वात आले. महाराष्ट्र आणि गुजरात या दोन्ही भाषिक प्रदेशांना एकाच राज्यात ठेवण्यात आले. यामुळे संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीला तात्काळ पूर्णविराम मिळाला नाही. मुंबईसह स्वतंत्र महाराष्ट्राची मागणी पुढे सुरूच राहिली. यशवंतराव चव्हाण हे या द्विभाषिक मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाले.

११. चळवळीतील हुतात्मे

संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात अनेक आंदोलकांना प्राण गमवावे लागले. मराठी विश्वकोशानुसार पोलिसांच्या गोळीबारात एकूण १०५ लोकांचा मृत्यू झाला. या हुतात्म्यांच्या स्मृतीमुळे आंदोलनाला भावनिक आणि सामाजिक बळ मिळाले. पुढे हुतात्मा चौक हा संयुक्त महाराष्ट्राच्या संघर्षाचे प्रतीक बनला.

१२. महाराष्ट्राच्या निर्मितीचा निर्णय

१९५९-६० मध्ये महाराष्ट्र आणि गुजरात या दोन स्वतंत्र राज्यांची निर्मिती करण्याबाबत केंद्र सरकारने निर्णय घेतला. त्यानुसार Bombay Reorganisation Act, 1960 करण्यात आला. या कायद्याने मुंबई राज्याचे विभाजन करून महाराष्ट्र आणि गुजरात अशी दोन स्वतंत्र राज्ये निर्माण करण्याची कायदेशीर व्यवस्था केली.

१३. १ मे १९६० — महाराष्ट्र राज्याची स्थापना

अखेर १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली आणि मुंबई महाराष्ट्राची राजधानी बनली. त्याच दिवशी गुजरात हे स्वतंत्र राज्य म्हणून अस्तित्वात आले. महाराष्ट्राच्या निर्मितीमुळे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची प्रमुख मागणी पूर्ण झाली.

१४. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे महत्त्व

१. महाराष्ट्राची निर्मिती

या चळवळीमुळे मराठी भाषिक प्रदेशांचे एकत्रीकरण होऊन महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.

२. भाषिक राज्यरचनेला बळ

भाषा, संस्कृती आणि प्रादेशिक ओळख यांच्या आधारावर राज्यरचनेच्या प्रक्रियेला या चळवळीने महत्त्वपूर्ण सामाजिक-राजकीय आधार दिला.

३. व्यापक लोकसहभाग

राजकीय पक्षांबरोबरच कामगार, शेतकरी, साहित्यिक, कलाकार आणि सामान्य नागरिक सहभागी झाल्यामुळे ही व्यापक जनचळवळ बनली.

४. राजकीय जागृती

या आंदोलनामुळे महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर राजकीय जागृती आणि संघटनात्मक क्षमता निर्माण झाली. मराठी विश्वकोशही या चळवळीला स्वातंत्र्य चळवळीनंतरच्या महाराष्ट्रातील अत्यंत व्यापक जनआंदोलनांपैकी एक मानतो.

५. सांस्कृतिक क्षेत्राचे योगदान

साहित्य, पत्रकारिता, शाहिरी, पोवाडे आणि लोककला यांचा वापर सामाजिक-राजकीय जनजागृतीसाठी प्रभावीपणे झाला.

ड) महाराष्ट्राची सामाजिक-राजकीय व लोकसांख्यिकीय

रचना

प्रस्तावना

महाराष्ट्र हे भारतातील क्षेत्रफळ, लोकसंख्या, अर्थव्यवस्था आणि राजकीय प्रभावाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे राज्य आहे. १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची स्थापना झाली. महाराष्ट्राची सामाजिक-राजकीय रचना ही जात, वर्ग, धर्म, भाषा, ग्रामीण-शहरी विभागणी, सहकार क्षेत्र, शेतकरी व कामगार वर्ग, तसेच विविध सामाजिक चळवळी यांच्या परस्परसंबंधातून विकसित झाली आहे. त्याचबरोबर लोकसंख्येचे वितरण, जन्मदर-मृत्युदर, स्थलांतर, साक्षरता, लिंगानुपात, नागरीकरण आणि रोजगाराची रचना हे घटक महाराष्ट्राच्या लोकसांख्यिकीय स्वरूपावर प्रभाव टाकतात.

१. महाराष्ट्राची लोकसांख्यिकीय रचना

लोकसांख्यिकीय रचना म्हणजे एखाद्या प्रदेशातील लोकसंख्येचे प्रमाण, वितरण आणि तिची सामाजिक-आर्थिक वैशिष्ट्ये होय.

लोकसंख्या

२०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची लोकसंख्या सुमारे ११.२४ कोटी होती. त्यापैकी सुमारे ६०.३ लाख लोक अनुसूचित जमातींमध्ये आणि सुमारे १.३ कोटी लोक अनुसूचित जातींमध्ये होते. राज्याची लोकसंख्या देशाच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ९.२% होती.

२. ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्या

महाराष्ट्रात ग्रामीण आणि नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण तुलनेने संतुलित असले तरी राज्यात मोठ्या प्रमाणावर नागरीकरण झाले आहे.

२०११ च्या जनगणनेनुसार:

सुमारे ४५.२% लोकसंख्या शहरी भागात राहत होती तर सुमारे ५४.८% लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत होती.

मुंबई, पुणे, नागपूर, नाशिक, ठाणे, छत्रपती संभाजीनगर आणि इतर शहरांमध्ये औद्योगिकीकरण, सेवा क्षेत्र आणि रोजगाराच्या संधींमुळे मोठ्या प्रमाणावर नागरीकरण झाले आहे.

नागरीकरणाचे परिणाम

ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर, रोजगाराच्या स्वरूपात बदल, झोपडपट्ट्यांची वाढ, वाहतूक आणि निवासाच्या समस्या, शिक्षण व आरोग्याच्या सुविधांचा विस्तार, नवीन मध्यमवर्गाची निर्मिती,

३. प्रादेशिक रचना

महाराष्ट्राची सामाजिक आणि आर्थिक रचना प्रदेशानुसार वेगळी दिसते. सामान्यतः महाराष्ट्राचे खालील प्रमुख भौगोलिक-सामाजिक प्रदेश मानले जातात:

अ) कोकण

मुंबई, ठाणे परिसर, रायगड, रत्नागिरी आणि सिंधुदुर्ग इत्यादी भागांचा समावेश होतो. या प्रदेशात समुद्रकिनारा, बंदरे, व्यापार आणि मोठ्या शहरांचा प्रभाव आहे.

ब) पश्चिम महाराष्ट्र

पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर, सोलापूर इत्यादी भागांचा समावेश होतो. ऊस शेती, सहकारी साखर कारखाने, शिक्षण, उद्योग आणि सहकारी संस्थांमुळे या प्रदेशाचे विशेष महत्त्व आहे.

क) मराठवाडा

छत्रपती संभाजीनगर, बीड, लातूर, नांदेड, परभणी, हिंगोली, धाराशिव आणि जालना इत्यादी जिल्हे या प्रदेशात येतात. ऐतिहासिकदृष्ट्या हा प्रदेश दुष्काळ, पाणीटंचाई, शेतीवरील अवलंबित्व आणि विकासातील असमतोल यांसारख्या प्रश्नांना सामोरा गेला आहे.

ड) विदर्भ

नागपूर, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, यवतमाळ, वर्धा, चंद्रपूर, गडचिरोली इत्यादी जिल्ह्यांचा समावेश होतो. कापूस, सोयाबीन, खनिज संपत्ती, जंगलक्षेत्र आणि औद्योगिक विकास हे या प्रदेशाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

४. जातीय आणि सामाजिक रचना

महाराष्ट्राच्या सामाजिक रचनेत जात हा महत्त्वाचा सामाजिक घटक आहे. मराठा-कुणबी, ब्राह्मण, दलित, आदिवासी, ओबीसी आणि इतर अनेक सामाजिक समूह महाराष्ट्राच्या समाजजीवनात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

मराठा-कुणबी समाज

महाराष्ट्राच्या ग्रामीण सामाजिक आणि राजकीय जीवनात मराठा-कुणबी समाजाचे ऐतिहासिकदृष्ट्या महत्त्वाचे स्थान राहिले आहे. विशेषतः शेती, सहकार संस्था आणि स्थानिक राजकारणात या समूहाचा प्रभाव दिसून येतो.

अनुसूचित जाती

महाराष्ट्रात अनुसूचित जातींची लोकसंख्या लक्षणीय आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक चळवळीमुळे महाराष्ट्रातील दलित राजकारण आणि सामाजिक परिवर्तनाला विशेष ऐतिहासिक महत्त्व प्राप्त झाले.

अनुसूचित जमाती

वारली, गोंड, भील, कातकरी, कोरकू इत्यादी आदिवासी समुदाय महाराष्ट्राच्या सामाजिक रचनेचा महत्त्वाचा भाग आहेत. नंदुरबार, धुळे, पालघर, नाशिक, गडचिरोली, अमरावती आणि यवतमाळ या भागांत आदिवासी लोकसंख्या लक्षणीय आहे.

५. धार्मिक रचना

महाराष्ट्र हा विविध धर्मीय लोकांचा प्रदेश आहे.

येथे प्रमुखतः हिंदू, मुस्लिम, बौद्ध, जैन, ख्रिश्चन, शीख, पारशी आदी धार्मिक समुदाय राहतात.

२०११ च्या जनगणनेनुसार हिंदू लोकसंख्या बहुसंख्य असून मुस्लिम आणि बौद्ध हे राज्यातील महत्त्वाचे धार्मिक समुदाय आहेत. महाराष्ट्रातील बौद्ध लोकसंख्येचा मोठा भाग डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या १९५६ च्या बौद्ध धर्मांतर चळवळीच्या ऐतिहासिक प्रभावाशी संबंधित आहे.

६. भाषिक रचना

मराठी ही महाराष्ट्राची प्रमुख भाषा आणि अधिकृत भाषा आहे. महाराष्ट्रात मराठीबरोबरच हिंदी, उर्दू, गुजराती, कन्नड, तेलुगू, सिंधी आणि इतर अनेक भाषा बोलल्या जातात. मुंबई आणि पुणे यांसारख्या महानगरांमध्ये विविध भाषिक समुदायांचे वास्तव्य असल्यामुळे महाराष्ट्राची सामाजिक रचना बहुभाषिक आणि बहुसांस्कृतिक आहे.

७. साक्षरता आणि शिक्षण

महाराष्ट्राने शिक्षणाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण प्रगती केली आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्याचा साक्षरता दर सुमारे ८२.३% होता. शिक्षणाच्या प्रसारामुळे:

सामाजिक जागृती वाढली, रोजगाराच्या संधी वाढल्या, स्त्रियांचा सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढला, सामाजिक सुधारणांना चालना मिळाली, राजकीय सहभाग वाढला. फुले, शाहू आणि आंबेडकर यांच्या सामाजिक विचारांचा महाराष्ट्रातील शिक्षणविस्तारावर दीर्घकालीन प्रभाव पडला.

८. लिंगरचना

लोकसंख्येच्या सामाजिक रचनेत स्त्री-पुरुष प्रमाण महत्त्वाचे असते. २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राचा एकूण लिंगानुपात ९२९ स्त्रिया प्रति १००० पुरुष होता. स्त्री शिक्षण, रोजगार, आरोग्य, राजकीय प्रतिनिधित्व आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांमधील आरक्षणामुळे महिलांचा सार्वजनिक जीवनातील सहभाग वाढला आहे. तरीही लिंगभेद, महिलांवरील हिंसा, रोजगारातील असमानता आणि आरोग्यविषयक प्रश्न ही आव्हाने कायम आहेत.

९. महाराष्ट्राची राजकीय रचना

महाराष्ट्रात संसदीय लोकशाही व्यवस्था आहे. राज्यपाल हे घटनात्मक प्रमुख असून मुख्यमंत्री आणि मंत्रिमंडळ हे कार्यकारी शासनाचे प्रमुख घटक आहेत.

महाराष्ट्राच्या विधिमंडळाला द्विसदनी रचना आहे: विधानसभा, विधानपरिषद

राज्यात स्थानिक पातळीवर:

ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद; नगरपालिका, महानगरपालिका या संस्था कार्यरत आहेत.

१०. महाराष्ट्राच्या राजकारणातील प्रमुख सामाजिक घटक

महाराष्ट्राचे राजकारण केवळ राजकीय पक्षांवर आधारित नसून विविध सामाजिक आणि आर्थिक घटक त्यावर प्रभाव टाकतात.

अ) शेतकरी वर्ग, महाराष्ट्राच्या राजकारणात शेतकरी वर्गाचा प्रभाव महत्त्वाचा आहे. कापूस, ऊस, सोयाबीन, कांदा, द्राक्षे इत्यादी पिकांशी संबंधित प्रश्न राजकीय चर्चेचा भाग राहिले आहेत.

ब) सहकार क्षेत्र, साखर कारखाने, दूध संघ, सहकारी बँका आणि पतसंस्था यांनी ग्रामीण महाराष्ट्राच्या आर्थिक व राजकीय जीवनावर मोठा प्रभाव टाकला. विशेषतः पश्चिम महाराष्ट्रात सहकार आणि राजकारण यांचा जवळचा संबंध ऐतिहासिकदृष्ट्या दिसून येतो.

क) कामगार वर्ग, मुंबईतील कापड गिरण्या, बंदरे, उद्योग आणि सेवा क्षेत्रामुळे कामगार राजकारणाला महाराष्ट्राच्या राजकीय इतिहासात महत्त्वाचे स्थान मिळाले.

ड) दलित चळवळ, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली सामाजिक समानता, शिक्षण आणि राजकीय अधिकारांसाठी झालेल्या चळवळींनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय रचनेवर खोल परिणाम केला.

ई) आदिवासी चळवळी, जमीन, जंगल, पाणी, विस्थापन आणि विकासाच्या प्रश्नांभोवती आदिवासी समाजाच्या विविध चळवळी विकसित झाल्या आहेत.

११. सामाजिक चळवळींचा प्रभाव

महाराष्ट्राची सामाजिक-राजकीय रचना घडवण्यात सामाजिक चळवळींचे विशेष योगदान आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले, फुले यांनी जातिव्यवस्था, सामाजिक विषमता आणि स्त्रीशिक्षणाच्या प्रश्नांवर संघर्ष केला. सत्यशोधक समाजाची स्थापना करून त्यांनी सामाजिक परिवर्तनाची चळवळ उभी केली. राजर्षी शाहू महाराज, शाहू महाराजांनी शिक्षण, सामाजिक न्याय आणि मागासवर्गीयांसाठी प्रतिनिधित्वाच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण कार्य केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, आंबेडकरांनी दलितानांच्या सामाजिक, शैक्षणिक आणि राजकीय अधिकारांसाठी व्यापक संघर्ष केला. त्यामुळे महाराष्ट्राच्या सामाजिक-राजकीय इतिहासावर त्यांचा प्रभाव अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ

१९४६ ते १९६० या काळातील संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीने भाषिक आणि प्रादेशिक अस्मितेला राजकीय स्वरूप दिले आणि अखेरीस १ मे १९६० रोजी महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती झाली.

१२. आर्थिक रचना आणि सामाजिक-राजकीय परिणाम

महाराष्ट्राची अर्थव्यवस्था विविध क्षेत्रांवर आधारित आहे: शेती, उद्योग, सेवा क्षेत्र, व्यापार, वित्तीय सेवा, माहिती-तंत्रज्ञान, पर्यटन मुंबई हे देशातील महत्त्वाचे आर्थिक आणि वित्तीय केंद्र असल्याने महाराष्ट्राच्या आर्थिक आणि राजकीय जीवनात मुंबईचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. औद्योगिकीकरणामुळे ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्थलांतर झाले. परिणामी नवीन शहरी मध्यमवर्ग, कामगार वर्ग आणि सेवा क्षेत्रातील रोजगारवर्ग निर्माण झाला.

१३. स्थलांतर आणि लोकसंख्येतील बदल

महाराष्ट्रातील लोकसंख्येच्या रचनेवर आंतरराज्यीय तसेच अंतर्गत स्थलांतराचा प्रभाव आहे. ग्रामीण भागातून मुंबई, पुणे, ठाणे, नाशिक, नागपूर आणि इतर शहरांकडे रोजगारासाठी स्थलांतर झाले. तसेच देशातील इतर राज्यांमधूनही रोजगारासाठी महाराष्ट्रात मोठ्या प्रमाणावर लोक आले. यामुळे महाराष्ट्रातील महानगरांची लोकसंख्या आणि सांस्कृतिक विविधता वाढली.

१४. सामाजिक-राजकीय रचनेसमोरील प्रमुख आव्हाने

महाराष्ट्राने मोठी सामाजिक व आर्थिक प्रगती केली असली तरी काही महत्त्वाची आव्हाने आहेत: प्रादेशिक विकासातील असमतोल, ग्रामीण-शहरी विषमता, शेतकरी आणि कृषी क्षेत्रातील संकटे, बेरोजगारी, जातीय विषमता, आदिवासी भागातील विकासाचे प्रश्न, झोपडपट्ट्या आणि नागरी सुविधांवरील ताण, पाणीटंचाई व दुष्काळ, महिलांशी संबंधित सामाजिक प्रश्न, पर्यावरणीय समस्या

प्रकरण २ सामाजिक चळवळी

अ) महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळी

प्रस्तावना

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळींचा इतिहास हा सामाजिक सुधारणा, शिक्षण, स्त्री-पुरुष समानता, जातिविरोध, आर्थिक स्वावलंबन आणि राजकीय हक्क यांच्या संघर्षाशी जोडलेला आहे. या चळवळींनी स्त्रियांवरील अन्याय आणि भेदभावाविरुद्ध आवाज उठवण्याबरोबरच स्त्रीला स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून सामाजिक, आर्थिक, राजकीय आणि सांस्कृतिक अधिकार मिळावेत यासाठी प्रयत्न केले. महाराष्ट्रातील

स्त्रीवादी चळवळींची वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचा सामाजिक सुधारणा चळवळीशी असलेला संबंध आणि पुढे जात, वर्ग, ग्रामीण-शहरी स्थिती, आदिवासी प्रश्न आणि कामगार स्त्रियांचे प्रश्न यांच्याशी झालेला संबंध.

१. स्त्रीवादी चळवळीची संकल्पना

स्त्रीवादी चळवळ म्हणजे स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणे समान अधिकार, संधी, प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्य मिळावे यासाठी केलेली वैचारिक व सामूहिक चळवळ होय.

स्त्रीवादी चळवळींच्या प्रमुख मागण्या पुढीलप्रमाणे आहेत: स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रीशिक्षणाचा अधिकार, बालविवाहाला विरोध, विधवांच्या पुनर्विवाहाला समर्थन, हुंडा प्रथेचा विरोध, महिलांवरील हिंसाचाराला विरोध, समान वेतन, मालमत्ता व वारसाहक्क, राजकीय प्रतिनिधित्व, लैंगिक छळापासून संरक्षण, स्त्रियांचे आर्थिक स्वावलंबन, निर्णयप्रक्रियेत महिलांचा सहभाग.

२. महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळींची सुरुवात १९व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा चळवळीशी जोडलेली आहे. त्या काळात स्त्रियांची सामाजिक स्थिती अत्यंत प्रतिकूल होती. बालविवाह, विधवांचे हाल, स्त्रीशिक्षणाला विरोध, जातीय बंधने आणि पितृसत्ताक सामाजिक व्यवस्था यांमुळे महिलांच्या स्वातंत्र्यावर मोठ्या मर्यादा होत्या. या परिस्थितीत सामाजिक सुधारकांनी स्त्रीशिक्षण आणि सामाजिक सुधारणांचा आग्रह धरला.

३. सावित्रीबाई फुले आणि स्त्रीशिक्षणाची चळवळ

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळीच्या इतिहासात सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान अत्यंत महत्त्वाचे आहे. १८४८ मध्ये पुण्यात मुलींसाठी शाळा सुरू करून त्यांनी स्त्रीशिक्षणाला ऐतिहासिक दिशा दिली. ज्योतिराव फुले यांच्या सहकार्याने त्यांनी स्त्रिया, दलित आणि वंचित घटकांच्या शिक्षणासाठी कार्य केले.

सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याचे महत्त्व:

मुलींसाठी शिक्षणाची दारे उघडली, स्त्रीला शिक्षणाचा समान अधिकार आहे हा विचार समाजात रुजवला, विधवा आणि वंचित स्त्रियांसाठी काम केले.

जात आणि लिंग या दोन्ही आधारांवरील विषमतेला आव्हान दिले. स्त्रीच्या आत्मसन्मानाला महत्त्व दिले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी विचारांच्या प्रारंभीच्या टप्प्यात सावित्रीबाईंचे कार्य मूलभूत मानले जाते.

४. पंडिता रमाबाई यांचे योगदान

पंडिता रमाबाई यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी आणि विशेषतः विधवा व निराधार महिलांसाठी महत्त्वाचे कार्य केले. त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाचा आणि स्वावलंबनाचा पुरस्कार केला. स्त्रियांना केवळ कुटुंबातील भूमिका न देता स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून विकसित होण्याची संधी मिळावी, असा त्यांच्या कार्याचा व्यापक आशय होता.

५. ताराबाई शिंदे आणि स्त्री-पुरुष विषमतेवरील टीका

ताराबाई शिंदे यांनी १८८२ मध्ये लिहिलेल्या 'स्त्री-पुरुष तुलना' या ग्रंथातून तत्कालीन पुरुषप्रधान सामाजिक व्यवस्थेवर कठोर टीका केली. त्यांनी स्त्रियांच्या नैतिकतेचे परीक्षण करणाऱ्या समाजाच्या दुहेरी निकषांवर प्रश्न उपस्थित केले. त्यांच्या विचारांचे महत्त्व असे की त्यांनी स्त्रियांच्या प्रश्नांकडे केवळ सुधारणा म्हणून न पाहता पितृसत्ताक सामाजिक रचनेच्या चिकित्सेच्या दृष्टीने पाहिले.

६. महर्षी धोंडो केशव कर्वे यांचे कार्य

धोंडो केशव कर्वे यांनी विधवा पुनर्विवाह, स्त्रीशिक्षण आणि महिलांच्या उच्च शिक्षणासाठी मोठे कार्य केले. त्यांनी महिलांसाठी शिक्षणाच्या स्वतंत्र संधी निर्माण करण्यास प्रोत्साहन दिले. त्यांच्या प्रयत्नांतून महिलांच्या उच्च शिक्षणासाठी संस्थात्मक पाया मजबूत झाला.

७. स्वातंत्र्य चळवळ आणि महिलांचा सहभाग

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महाराष्ट्रातील महिलांनी मोठ्या प्रमाणावर सहभाग घेतला. सत्याग्रह, विदेशी वस्तूंचा बहिष्कार, प्रचार आणि सामाजिक संघटन अशा विविध स्वरूपांत महिलांनी सहभाग नोंदवला. यामुळे महिलांची भूमिका घरापुरती मर्यादित नसून सार्वजनिक आणि राजकीय क्षेत्रातही सक्रिय असू शकते, ही जाणीव वाढली.

८. स्वातंत्र्यानंतरच्या स्त्रीवादी चळवळी

स्वातंत्र्यानंतर भारतीय राज्यघटनेने स्त्रियांना समानतेचा घटनात्मक अधिकार दिला. मात्र कायदेशीर समानता असूनही प्रत्यक्ष सामाजिक जीवनात अनेक प्रकारची विषमता कायम होती. १९७०च्या दशकानंतर महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या प्रश्नांवर आधारित स्वतंत्र आणि संघटित चळवळी अधिक स्पष्टपणे पुढे आल्या.

या काळातील प्रमुख प्रश्न होते: हुंडाबळी, घरगुती हिंसाचार, बलात्कार, लैंगिक छळ, महिलांचे आर्थिक शोषण, असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगार, स्त्रीच्या शरीरावर आणि लैंगिकतेवर सामाजिक नियंत्रण.

९. १९७०-८०च्या दशकातील स्त्रीवादी चळवळी

या काळात महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी संघटनांनी स्त्रियांच्या दैनंदिन जीवनातील प्रश्न सार्वजनिक आणि राजकीय चर्चेत आणले. हुंडाबळी आणि महिलांवरील हिंसाचार यांविरोधात आंदोलन झाले. बलात्काराच्या घटनांमध्ये न्यायव्यवस्थेची भूमिका, पोलिसांची कार्यपद्धती आणि स्त्रीच्या साक्षीला दिले जाणारे महत्त्व यावर प्रश्न उपस्थित झाले. स्त्रीवादी कार्यकर्त्यांनी असा मुद्दा मांडला की स्त्रियांवरील हिंसा ही केवळ वैयक्तिक किंवा कौटुंबिक बाब नसून सामाजिक आणि राजकीय प्रश्न आहे.

१०. ग्रामीण स्त्रियांच्या चळवळी

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळींचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा ग्रामीण भागाशी असलेला संबंध. ग्रामीण महिलांच्या प्रश्नांमध्ये: जमीन व मालमत्तेवरील अधिकार, पाणी, रोजगार, शेतीतील स्त्रियांचे योगदान, दारूबंदी, घरगुती हिंसाचार, कर्जबाजारीपणा, आरोग्य, शिक्षण या प्रश्नांचा समावेश होता. ग्रामीण महिलांनी स्थानिक पातळीवर बचतगट, दारूबंदी आंदोलने, जमीन व रोजगाराचे प्रश्न आणि ग्रामपंचायत पातळीवरील सहभाग यांद्वारे संघटनात्मक भूमिका बजावली.

११. महिला कामगार चळवळ

महाराष्ट्रात महिलांचा मोठा वर्ग असंघटित क्षेत्रात कार्यरत आहे. घरकाम, शेती, बांधकाम, घरगुती उद्योग, फेरीविक्री आणि इतर अनौपचारिक रोजगारांमध्ये महिलांचा सहभाग मोठा आहे.

महिला कामगार चळवळींनी पुढील मागण्या मांडल्या:

समान कामासाठी समान वेतन, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता, सामाजिक सुरक्षा, प्रसूतीसंबंधी सुविधा, कामगार म्हणून मान्यता, रोजगारातील भेदभावाचा विरोध यामुळे स्त्रीचा घरगुती श्रम आणि आर्थिक योगदान यांच्याकडे सामाजिक व राजकीय दृष्टिकोनातून पाहण्यास सुरुवात झाली.

१२. स्वयंरोजगार आणि महिला संघटन

महिलांच्या आर्थिक स्वावलंबनासाठी स्वयं-सहायता गट, बचत गट, सहकारी संस्था आणि स्वयंरोजगाराच्या विविध उपक्रमांचा विस्तार झाला. यामुळे महिलांना: बचतीची सवय, कर्जाची उपलब्धता, छोट्या

व्यवसायाची संधी, आर्थिक निर्णयक्षमता, सामूहिक संघटन यांचा लाभ मिळाला. आर्थिक स्वावलंबनामुळे महिलांच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक निर्णयक्षमतेतही बदल घडण्यास मदत झाली.

१३. दलित स्त्रीवादी चळवळ

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी विचारांमध्ये दलित स्त्रियांच्या अनुभवांना विशेष महत्त्व आहे. दलित महिलांना जातीय भेदभाव आणि लैंगिक भेदभाव या दोन्हींचा सामना करावा लागू शकतो. त्यामुळे केवळ स्त्री-पुरुष विषमतेचा विचार पुरेसा नसून जात, वर्ग आणि लिंग यांच्या परस्परसंबंधांचा विचार करणे आवश्यक आहे, हा दृष्टिकोन पुढे आला. दलित स्त्रीवादी विचारांनी मुख्य प्रवाहातील स्त्रीवादी चळवळीसमोरही काही महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित केले—विशेषतः जातीय हिंसा, श्रमाचे शोषण आणि सामाजिक बहिष्कार.

१४. आदिवासी महिलांचे प्रश्न

महाराष्ट्रातील आदिवासी महिलांच्या प्रश्नांमध्ये जमीन, जंगल, विस्थापन, रोजगार, आरोग्य, शिक्षण आणि पोषण यांना महत्त्व आहे. विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन किंवा नैसर्गिक संसाधनांवरील प्रवेशातील बदल यांचा महिलांच्या जीवनावर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे आदिवासी महिलांच्या चळवळींमध्ये जमीन, जंगल, पाणी आणि उपजीविकेचे अधिकार हे महत्त्वाचे विषय राहिले आहेत.

१५. राजकीय सहभाग आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था

भारतीय राज्यघटनेतील ७३व्या आणि ७४व्या घटनादुरुस्त्यांनंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद झाली. यामुळे महिलांचा सहभाग वाढला: ग्रामपंचायत, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद; नगरपालिका, महानगरपालिका यांमध्ये महिलांना प्रतिनिधित्व मिळाले. यामुळे महिला केवळ सामाजिक चळवळींच्या सहभागी न राहता औपचारिक राजकीय निर्णयप्रक्रियेचा भाग बनल्या.

१६. स्त्रीवादी चळवळींचे प्रमुख टप्पे

महाराष्ट्रातील स्त्रीवादी चळवळींचा विकास साधारणपणे पुढील टप्प्यांत पाहता येतो:

कालखंड	प्रमुख वैशिष्ट्य
१९व्या शतकातील सामाजिक सुधारणा	स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह, बालविवाहविरोध
स्वातंत्र्यपूर्व काळ	राष्ट्रवादी चळवळीत महिलांचा सहभाग
१९४७-१९७०	घटनात्मक समानता व सामाजिक विकास
१९७०-१९९०	स्वतंत्र स्त्रीवादी संघटना व हिंसाचारविरोधी आंदोलन
१९९० नंतर	आर्थिक, राजकीय व सामाजिक अधिकारांवर भर
समकालीन काळ	डिजिटल सक्रियता, लैंगिक छळ, ओळख, प्रतिनिधित्व आणि
विविधतेचे प्रश्न	

१७. स्त्रीवादी चळवळींचे महत्त्व

१. स्त्रीशिक्षणाचा प्रसार, स्त्रीला शिक्षणाचा समान अधिकार मिळावा या विचाराला सामाजिक मान्यता मिळाली.

२. सामाजिक रूढींना आव्हान, बालविवाह, विधवांचे शोषण, हुंडा आणि इतर भेदभावपूर्ण प्रथांविरोधात सामाजिक जागृती झाली.

३. कायदेशीर सुधारणा, स्त्रियांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी विविध कायदे आणि धोरणांना सामाजिक आधार मिळाला.

४. राजकीय सहभाग, महिलांचा स्थानिक स्वराज्य संस्था आणि व्यापक राजकीय प्रक्रियेत सहभाग वाढला.

५. आर्थिक स्वावलंबन, महिलांच्या रोजगार, स्वयंरोजगार आणि आर्थिक निर्णयक्षमतेवर भर वाढला.

६. हिंसाचाराचा प्रश्न सार्वजनिक झाला, घरगुती हिंसा किंवा लैंगिक हिंसा ही 'खाजगी कौटुंबिक बाब' नसून सामाजिक प्रश्न आहे, ही भूमिका दृढ झाली.

७. सामाजिक दृष्टिकोनात परिवर्तन, स्त्रीला केवळ पत्नी, माता किंवा कुटुंबातील सदस्य म्हणून न पाहता स्वतंत्र अधिकार असलेली व्यक्ती म्हणून पाहण्याचा दृष्टिकोन विकसित झाला.

१८. आजच्या काळातील आव्हाने

स्त्रीवादी चळवळींमुळे मोठे बदल झाले असले तरी काही प्रश्न अजूनही महत्त्वाचे आहेत: महिलांवरील हिंसाचार, लैंगिक छळ, रोजगारातील असमानता, वेतनातील विषमता, राजकीय प्रतिनिधित्वातील असमानता, घरगुती आणि काळजीच्या कामाचे असमान वाटप, डिजिटल माध्यमांवरील छळ, ग्रामीण आणि शहरी महिलांमधील संधींची तफावत, जात, वर्ग आणि लिंग यांमुळे निर्माण होणाऱ्या दुहेरी/बहुविध विषमता

ब) महाराष्ट्रातील विद्यार्थी चळवळी

प्रस्तावना

विद्यार्थी चळवळ म्हणजे विद्यार्थ्यांनी आपल्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय प्रश्नांसाठी संघटितपणे केलेली सामूहिक कृती होय. महाराष्ट्रात विद्यार्थी चळवळींची परंपरा स्वातंत्र्यपूर्व काळापासून दिसून येते. स्वातंत्र्य चळवळ, सामाजिक सुधारणा, संयुक्त महाराष्ट्राची निर्मिती, शिक्षणातील प्रश्न, बेरोजगारी, सामाजिक न्याय आणि लोकशाही हक्क अशा विविध मुद्द्यांवर महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांनी सक्रिय भूमिका घेतली.

१. महाराष्ट्रातील विद्यार्थी चळवळीची पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रात आधुनिक शिक्षणाचा विस्तार झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांमध्ये सामाजिक आणि राजकीय प्रश्नांविषयी जागरूकता निर्माण झाली. पुणे, मुंबई, नागपूर, कोल्हापूर, औरंगाबाद इत्यादी ठिकाणच्या शैक्षणिक संस्थांनी विद्यार्थ्यांच्या वैचारिक जडणघडणीत महत्त्वाची भूमिका बजावली. महात्मा फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक विचारांचा विद्यार्थ्यांवर प्रभाव पडला. शिक्षण हे सामाजिक परिवर्तनाचे साधन आहे, ही भूमिका विद्यार्थी चळवळीच्या विकासासाठी महत्त्वाची ठरली.

२. स्वातंत्र्य चळवळीत विद्यार्थ्यांचा सहभाग

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांनी विविध प्रकारे सहभाग घेतला. विद्यार्थ्यांनी सभा, निदर्शने, प्रचार, बहिष्कार आणि जनजागृतीमध्ये भाग घेतला. १९४२ च्या भारत छोडो आंदोलनात विद्यार्थ्यांचा सहभाग विशेष उल्लेखनीय होता. अनेक विद्यार्थ्यांनी ब्रिटिश सत्तेविरोधात निदर्शने केली आणि राष्ट्रीय चळवळीला पाठिंबा दिला. यामुळे विद्यार्थी हे केवळ शिक्षण घेणारे घटक नसून सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनातील सक्रिय घटक आहेत, ही भूमिका दृढ झाली.

३. संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ आणि विद्यार्थी

१९४० आणि १९५० च्या दशकात संयुक्त महाराष्ट्राच्या मागणीला विद्यार्थी वर्गानेही पाठिंबा दिला. मुंबईसह स्वतंत्र महाराष्ट्र राज्याची निर्मिती व्हावी या मागणीसाठी झालेल्या आंदोलनात विविध विद्यार्थी संघटनांनी सहभाग घेतला. सभा, मोर्चे, प्रचार आणि जनजागृती यांमध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग होता. १९५५-५६ नंतर संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनाला तीव्र स्वरूप प्राप्त झाल्यावर विद्यार्थी वर्गातील सहभागही वाढला. या सहभागामुळे चळवळीला तरुण पिढीचा व्यापक आधार मिळाला.

४. स्वातंत्र्यानंतर विद्यार्थी प्रश्नांचे बदलते स्वरूप

स्वातंत्र्यानंतर विद्यार्थ्यांच्या प्रश्नांचे स्वरूप बदलले. राष्ट्रीय स्वातंत्र्य हा मुख्य प्रश्न राहिला नाही; त्याऐवजी पुढील प्रश्न महत्त्वाचे झाले: शिक्षणाचा विस्तार, शिक्षणाचे वाढते शुल्क, वसतिगृहांच्या समस्या, परीक्षा पद्धती, शिष्यवृत्ती, रोजगार, बेरोजगारी, शिक्षणातील विषमता, सामाजिक न्याय, विद्यार्थ्यांचे प्रतिनिधित्व यामुळे विद्यार्थी चळवळींना सामाजिक आणि आर्थिक प्रश्नांची जोड मिळाली.

५. १९७०च्या दशकातील विद्यार्थी चळवळी

१९७०च्या दशकात महाराष्ट्रात विद्यार्थी चळवळींना अधिक संघटित आणि राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले. या काळात देशात महागाई, बेरोजगारी, भ्रष्टाचार आणि शासनव्यवस्थेबाबत असंतोष वाढत होता. महाराष्ट्रातील विद्यार्थ्यांनीही शिक्षणव्यवस्थेबरोबरच व्यापक सामाजिक प्रश्नांवर आवाज उठवला. विद्यार्थी संघटनांनी महाविद्यालयीन प्रश्नांपासून ते सामाजिक न्याय आणि लोकशाहीच्या प्रश्नांपर्यंत विविध मुद्दे हाताळले.

६. युवक क्रांती दल

महाराष्ट्रातील विद्यार्थी-युवा चळवळीच्या इतिहासात युवक क्रांती दल (युक्रांद) या संघटनेला महत्त्वाचे स्थान आहे. डॉ. कुमार सप्तर्षी यांच्या नेतृत्वाखाली या चळवळीने विद्यार्थी आणि युवकांना सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेत सहभागी करण्याचा प्रयत्न केला. युक्रांदच्या कार्यात: सामाजिक समता, लोकशाही भ्रष्टाचारविरोध, बेरोजगारी, शैक्षणिक प्रश्न, सामाजिक न्याय यांसारख्या मुद्द्यांना महत्त्व होते.

यामुळे विद्यार्थी चळवळीला केवळ महाविद्यालयीन प्रश्नांपुरते मर्यादित न ठेवता व्यापक सामाजिक परिवर्तनाशी जोडण्याचा प्रयत्न झाला.

७. दलित विद्यार्थी चळवळ

महाराष्ट्रातील विद्यार्थी चळवळींच्या इतिहासात दलित विद्यार्थ्यांच्या संघटनांचे विशेष महत्त्व आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचा प्रभाव असलेल्या विद्यार्थ्यांनी: शिक्षणातील समान संधी, सामाजिक न्याय, आरक्षण, जातीय भेदभावाविरोध, वसतिगृह आणि शिष्यवृत्ती, सामाजिक प्रतिष्ठा यांसाठी संघर्ष केला. यामुळे विद्यार्थी चळवळीला सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नांची जोड मिळाली.

८. दलित पँथर आणि विद्यार्थी-युवा सहभाग

दलित पँथरची स्थापना १९७२ मध्ये महाराष्ट्रात झाली. ही प्रामुख्याने दलित युवकांची सामाजिक-सांस्कृतिक आणि राजकीय चळवळ होती. दलित पँथरने जातीय अत्याचार, सामाजिक भेदभाव आणि अन्यायाविरुद्ध संघर्ष केला. विद्यार्थी आणि तरुण वर्गातील अनेक कार्यकर्त्यांना या चळवळीने प्रेरणा दिली. दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्तीच्या माध्यमातूनही या चळवळीने तरुण पिढीमध्ये सामाजिक प्रश्नांविषयी जागरूकता निर्माण केली.

९. विद्यार्थी चळवळ आणि शिक्षणातील सामाजिक न्याय

महाराष्ट्रातील विद्यार्थी चळवळींनी शिक्षणाच्या संधी सर्व सामाजिक घटकांना समानपणे उपलब्ध व्हाव्यात यासाठी संघर्ष केला. विशेषतः: मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती, वसतिगृह सुविधा, आरक्षण, फी सवलत, ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या समस्या, आदिवासी विद्यार्थ्यांचे प्रश्न हे मुद्दे विद्यार्थी संघटनांनी मांडले. यामुळे शिक्षण हे सामाजिक समानतेचे साधन म्हणून पाहण्याची भूमिका बळकट झाली.

१०. रोजगार आणि बेरोजगारीचा प्रश्न

उच्च शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांची संख्या वाढली; परंतु त्याच प्रमाणात रोजगाराच्या संधी निर्माण न झाल्यास बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण होतो. विद्यार्थी चळवळींनी: रोजगारनिर्मिती, सरकारी नोकरीतील संधी, भरती प्रक्रिया, स्पर्धा परीक्षा, कौशल्य विकास, रोजगाराभिमुख शिक्षण या विषयांवर आंदोलने केली. अशा प्रकारे

विद्यार्थी चळवळ ही शिक्षण संस्थेपुरती मर्यादित न राहता विद्यार्थ्यांच्या भविष्यातील आर्थिक सुरक्षिततेशी जोडली गेली.

११. १९९० नंतरच्या विद्यार्थी चळवळी

१९९० नंतर महाराष्ट्रातील विद्यार्थी चळवळींच्या प्रश्नांमध्ये बदल झाला. उदारीकरण, खासगीकरण आणि जागतिकीकरणाच्या पार्श्वभूमीवर: शिक्षणाचे, व्यापारीकरण, खासगी शिक्षणसंस्था, वाढते शैक्षणिक शुल्क, रोजगाराचे बदलते स्वरूप, व्यावसायिक शिक्षण, तंत्रज्ञानाचा वाढता वापर हे प्रश्न महत्त्वाचे ठरले. त्याचबरोबर सामाजिक न्याय, आरक्षण आणि प्रतिनिधित्वाचे प्रश्नही विद्यार्थी राजकारणात महत्त्वाचे राहिले.

१२. विद्यापीठ आणि महाविद्यालयीन विद्यार्थी संघटना

महाराष्ट्रातील विविध विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांमध्ये विद्यार्थी संघटना सक्रिय राहिल्या आहेत. या संघटना प्रामुख्याने: विद्यार्थी निवडणुका, फीवाढ, परीक्षा, वसतिगृह, ग्रंथालय, कॅम्पस सुविधा, शिष्यवृत्ती, विद्यार्थी प्रतिनिधित्व यांसारख्या विषयांवर काम करतात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना लोकशाही पद्धती, संघटन कौशल्य आणि नेतृत्वाचा अनुभव मिळतो.

१३. आदिवासी विद्यार्थ्यांचे प्रश्न

महाराष्ट्रातील आदिवासी विद्यार्थ्यांसमोर भौगोलिक आणि आर्थिक अडचणी विशेष स्वरूपाच्या असू शकतात. उदा.: दुर्गम भागातील शाळा-महाविद्यालयांची कमतरता, वसतिगृह सुविधा, आर्थिक अडचणी, शिष्यवृत्ती, उच्च शिक्षणाची मर्यादित उपलब्धता, भाषिक अडचणी या प्रश्नांवर आधारित विद्यार्थी संघटनांनी आणि सामाजिक संस्थांनी विविध प्रकारचे उपक्रम केले आहेत.

१४. महिला विद्यार्थी चळवळ

महाराष्ट्रातील महिला विद्यार्थिनींनी शिक्षणातील समानता तसेच सुरक्षित आणि भेदभावमुक्त वातावरणासाठी आवाज उठवला आहे. प्रमुख मुद्दे: महाविद्यालयीन परिसरातील सुरक्षितता, लैंगिक छळ, समान संधी, वसतिगृहाच्या सुविधा, शिक्षणातील भेदभाव, महिलांचे नेतृत्व आणि प्रतिनिधित्व यामुळे विद्यार्थी चळवळींमध्ये लिंग-समानतेचा दृष्टिकोन अधिक महत्त्वाचा झाला.

१५. पर्यावरण आणि विद्यार्थी चळवळी

आधुनिक काळात विद्यार्थी पर्यावरणीय प्रश्नांमध्येही सहभागी झाले आहेत. उदा.: वृक्षतोड, पाणीप्रश्न, प्रदूषण, जैवविविधतेचे संरक्षण हवामान बदल, विकास प्रकल्पांमुळे होणारे विस्थापन, विद्यार्थ्यांनी जनजागृती, मोर्चे, चर्चासत्रे आणि सामाजिक माध्यमांद्वारे पर्यावरणीय प्रश्न मांडले.

१६. डिजिटल माध्यमे आणि आधुनिक विद्यार्थी चळवळ

इंटरनेट आणि सामाजिक माध्यमांमुळे विद्यार्थी चळवळींचे स्वरूप बदलले आहे. पूर्वी सभा, मोर्चे, पत्रके आणि भित्तिपत्रके ही प्रमुख माध्यमे होती. आता: सोशल मीडिया, ऑनलाइन याचिका, डिजिटल मोहिमा, ऑनलाइन चर्चासत्रे, व्हिडिओ आणि ब्लॉग, व्हॉट्सअप/इतर डिजिटल समूह यांच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांना वेगाने संघटित होता येते. यामुळे विद्यार्थी चळवळींची पोहोच आणि संवादाची गती वाढली आहे.

१७. विद्यार्थी चळवळींची वैशिष्ट्ये

१. तरुण नेतृत्व, विद्यार्थी चळवळींमध्ये तरुण नेतृत्व विकसित होते.

२. तात्कालिक प्रश्नांशी संबंध, फी, परीक्षा, वसतिगृह, शिष्यवृत्ती यांसारखे थेट विद्यार्थी जीवनाशी संबंधित प्रश्न चळवळींना चालना देतात.

३. व्यापक सामाजिक सहभाग, विद्यार्थी अनेकदा शिक्षणाबरोबरच सामाजिक न्याय, पर्यावरण, बेरोजगारी आणि लोकशाहीसारखे व्यापक प्रश्न हाताळतात.

४. वैचारिक विविधता, विविध राजकीय आणि सामाजिक विचारसरणींशी संबंधित विद्यार्थी संघटना महाराष्ट्रात कार्यरत राहिल्या आहेत.

५. नेतृत्वनिर्मिती, विद्यार्थी चळवळींमधून पुढे सामाजिक, राजकीय आणि सार्वजनिक जीवनात कार्य करणारे नेतृत्व तयार झाले.

१८. विद्यार्थी चळवळींचे महत्त्व

महाराष्ट्रातील विद्यार्थी चळवळींचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते: राजकीय जागृती निर्माण केली. विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक हक्कांसाठी संघर्ष केला. सामाजिक न्यायाच्या प्रश्नांना महत्त्व दिले. दलित, आदिवासी आणि वंचित विद्यार्थ्यांचे प्रश्न पुढे आणले. लोकशाही मूल्यांची जडणघडण केली. तरुण नेतृत्व विकसित केले. शिक्षण आणि रोजगाराच्या प्रश्नांना सार्वजनिक चर्चेत आणले. सामाजिक परिवर्तनाच्या चळवळींमध्ये तरुणांचा सहभाग वाढवला.

१९. विद्यार्थी चळवळींसमोरील आव्हाने

आज विद्यार्थी चळवळींसमोर काही नवीन आव्हाने आहेत: शिक्षणाचे वाढते खर्च, बेरोजगारी, कौशल्य आणि रोजगार यांच्यातील अंतर, शिक्षणाचे व्यापारीकरण, डिजिटल दरी, विद्यार्थ्यांवरील शैक्षणिक ताण, सामाजिक आणि आर्थिक विषमता, विद्यार्थी संघटनांचे राजकीय धुवीकरण, ग्रामीण व शहरी विद्यार्थ्यांमधील संधींची तफावत त्यामुळे आधुनिक विद्यार्थी चळवळींना पारंपरिक शैक्षणिक प्रश्नांसोबत बदलत्या अर्थव्यवस्था आणि तंत्रज्ञानाशी संबंधित प्रश्नांनाही सामोरे जावे लागते.

क) महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळी

प्रस्तावना

महाराष्ट्राला सामाजिक सुधारणा आणि विवेकवादी विचारांची दीर्घ परंपरा लाभली आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्यापासून पुढे अनेक समाजसुधारकांनी अज्ञान, सामाजिक विषमता, रूढी आणि शोषणाविरुद्ध संघर्ष केला. या परंपरेत आधुनिक काळातील अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीला विशेष स्थान आहे. अंधश्रद्धा म्हणजे एखाद्या घटना किंवा कृतीमागील कारणांचा तर्कसंगत आणि पुराव्यावर आधारित विचार न करता अतार्किक समजुती, भीती किंवा रूढ विश्वासांवर अवलंबून राहणे होय. मात्र, प्रत्येक धार्मिक श्रद्धेला अंधश्रद्धा म्हणणे योग्य नाही. अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचा भर विशेषतः फसवणूक, अघोरी प्रथा, चमत्कारांचे अवैज्ञानिक दावे, मानवाला होणारी हानी आणि शोषण यांना विरोध करण्यावर राहिला आहे.

१. अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीची पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रात अंधश्रद्धेविरोधी विचारांची मुळे १९व्या शतकातील समाजसुधारणा चळवळीत आढळतात.

महात्मा ज्योतिराव फुले, महात्मा फुले यांनी जातिव्यवस्था, धार्मिक कर्मकांड आणि सामाजिक शोषणावर टीका केली. त्यांनी समाजातील अज्ञानाचा फायदा घेऊन होणाऱ्या शोषणाविरुद्ध विवेक आणि शिक्षणाचा मार्ग मांडला.

राजर्षी शाहू महाराज, शाहू महाराजांनी शिक्षण, सामाजिक समानता आणि मागास घटकांच्या उन्नतीला प्रोत्साहन दिले. अज्ञान आणि सामाजिक विषमता कमी करण्यासाठी शिक्षणाचे महत्त्व त्यांनी अधोरेखित केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, डॉ. आंबेडकरांनी तर्क, शिक्षण, समता आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोन यांना महत्त्व दिले. अज्ञान आणि रूढींचा वापर करून होणाऱ्या सामाजिक शोषणाला त्यांनी विरोध केला. या विचारपरंपरेतून पुढे महाराष्ट्रात विवेकवादी आणि अंधश्रद्धाविरोधी चळवळींना वैचारिक आधार मिळाला.

२. अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीची उद्दिष्टे

या चळवळीची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करणे, अंधश्रद्धेमागील अतार्किकता स्पष्ट करणे, चमत्कारांच्या नावाखाली होणारी फसवणूक उघड करणे, जादूटोणा, भूतबाधा, करणी इत्यादींच्या नावाखाली होणारे शोषण रोखणे, अमानुष प्रथांना विरोध करणे, स्त्रिया, मुले, दलित आणि इतर वंचित घटकांवरील अंधश्रद्धाजन्य अत्याचाराला विरोध करणे, आरोग्यविषयक समस्यांवर वैद्यकीय उपचार घेण्याबाबत जनजागृती करणे, प्रश्नांकडे तर्क आणि पुराव्याच्या आधारे पाहण्याची सवय लावणे, संविधानातील वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि सुधारणा या मूल्यांना प्रोत्साहन देणे.

३. महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती

महाराष्ट्रातील आधुनिक अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीमध्ये महाराष्ट्र अंधश्रद्धा निर्मूलन समिती (अंनिस) या संघटनेला विशेष महत्त्व आहे. ही संघटना डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या नेतृत्वाखाली १९८९ मध्ये स्थापन झाली. त्यांनी अंधश्रद्धेविरोधी जनजागृती, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि सामाजिक सुधारणा यासाठी दीर्घकाळ काम केले. अंनिसच्या कार्यपद्धतीमध्ये केवळ अंधश्रद्धेवर टीका करण्याऐवजी तिच्यामागील सामाजिक, आर्थिक आणि मानसिक कारणांचा विचार करून लोकशिक्षण आणि प्रत्यक्ष प्रात्यक्षिकांद्वारे जनजागृती करण्यावर भर होता.

४. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांचे योगदान

नरेंद्र दाभोलकर हे महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीतील प्रमुख व्यक्तिमत्त्व होते. त्यांनी वैद्यकीय व्यवसाय सोडून सामाजिक कार्याला वाहून घेतले. अंधश्रद्धा, चमत्कारांचे दावे, बुवाबाजी आणि सामाजिक शोषण यांविरुद्ध त्यांनी सातत्याने जनजागृती केली. त्यांच्या कार्याची प्रमुख वैशिष्ट्ये:

वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा प्रचार, अंधश्रद्धेविरुद्ध जनजागृती, चमत्कारांचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण, बुवाबाजीविरोधी भूमिका, सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार, कायदेशीर संरक्षणाची मागणी, लोकशाही आणि संविधानिक मूल्यांवर भर.

२० ऑगस्ट २०१३ रोजी पुण्यात त्यांची हत्या झाली. त्यांच्या हत्येनंतरही अंधश्रद्धाविरोधी कायद्याची आणि विवेकवादी विचारांची चर्चा अधिक व्यापक झाली.

५. चमत्कारांचे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण

अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीतील एक महत्त्वाची पद्धत म्हणजे तथाकथित चमत्कारांचे प्रात्यक्षिकाद्वारे वैज्ञानिक स्पष्टीकरण देणे. उदाहरणार्थ, काही व्यक्ती सामान्य वैज्ञानिक किंवा हातचलाखीच्या प्रयोगांना 'दैवी शक्ती' म्हणून सादर करतात. अशा प्रयोगांमागील तंत्र स्पष्ट करून लोकांना सांगितले जाते की प्रत्येक असामान्य दिसणाऱ्या घटनेचे स्पष्टीकरण अतिमानवी शक्तींमध्ये शोधणे आवश्यक नाही. यामुळे लोकांमध्ये निरीक्षण, प्रश्न विचारणे आणि पुरावा मागणे यांची सवय निर्माण करण्याचा प्रयत्न झाला.

६. बुवाबाजी आणि फसवणुकीविरोधी संघर्ष

अंधश्रद्धेच्या नावाखाली काही व्यक्ती स्वतःकडे दैवी शक्ती असल्याचा दावा करून लोकांची आर्थिक किंवा मानसिक फसवणूक करू शकतात. अशा प्रकारांमध्ये: आजार बरा करण्याचा दावा, भविष्य सांगण्याचे दावे, भूतबाधा काढण्याचे दावे, जादूटोणा दूर करण्याच्या नावाखाली पैसे उकळणे, चमत्कार

दाखवण्याचे दावे यांचा समावेश होऊ शकतो. अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीने अशा प्रकारांविरोधात पुराव्यावर आधारित विचार आणि कायदेशीर कारवाई यांना महत्त्व दिले.

७. जादूटोणा आणि अमानुष प्रथांविरोधात भूमिका

अंधश्रद्धेच्या नावाखाली काही ठिकाणी व्यक्तींना मारहाण करणे, सामाजिक बहिष्कार टाकणे, अपमान करणे किंवा इतर प्रकारे छळ करणे यांसारख्या घटना घडू शकतात. विशेषतः महिलांना 'डायन', 'चेटकीण' किंवा 'करणी करणारी व्यक्ती' म्हणून लक्ष्य केले जाण्याची समस्या काही भागांत आढळते. चळवळीने अशा प्रथांना विरोध करून मानवी प्रतिष्ठा, कायद्याचे राज्य आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य यांचे समर्थन केले.

८. अंधश्रद्धा आणि आरोग्य

अंधश्रद्धेमुळे आरोग्याच्या क्षेत्रातही गंभीर परिणाम होऊ शकतात. उदा.: आजाराला भूतबाधा समजणे, वैद्यकीय उपचार टाळणे, जखमांवर अप्रमाणित उपचार करणे, मानसिक आरोग्याच्या समस्यांना 'देवाचा कोप' मानणे, मुलांच्या आजारांवर अघोरी उपचार करणे, अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीने अशा परिस्थितीत वैद्यकीय उपचार, वैज्ञानिक माहिती आणि आरोग्यविषयक जनजागृती यांना प्रोत्साहन दिले.

९. स्त्रिया आणि अंधश्रद्धा

अंधश्रद्धाजन्य प्रथांचा परिणाम महिलांवर विशेषतः होऊ शकतो. काही ठिकाणी महिलांना: चेटकीण किंवा डायन ठरवणे, वंध्यत्वासाठी दोष देणे, कौटुंबिक समस्यांसाठी जबाबदार धरणे, धार्मिक किंवा सामाजिक रूढींमुळे निर्बंध घालणे यांसारख्या अनुभवांना सामोरे जावे लागू शकते. म्हणून अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचा स्त्री-समानता आणि मानवी हक्कांशी जवळचा संबंध आहे.

१०. वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि संविधान

भारतीय संविधानाच्या कलम ५१अ(ह) नुसार प्रत्येक नागरिकाचे मूलभूत कर्तव्य म्हणजे वैज्ञानिक दृष्टिकोन, मानवतावाद आणि शोधक वृत्ती विकसित करणे.

अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीने या घटनात्मक मूल्याचा सामाजिक पातळीवर प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला. यामध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा अर्थ धर्मविरोध असा नसून दाव्यांची चिकित्सा करणे, पुरावे तपासणे आणि मानवी कल्याणाला महत्त्व देणे असा घेतला जातो.

११. अंधश्रद्धा निर्मूलन कायदा

महाराष्ट्रातील अंधश्रद्धाविरोधी चळवळीतील सर्वात महत्त्वाची राजकीय-कायदेशीर उपलब्धी म्हणजे महाराष्ट्र नरबळी आणि इतर अमानुष, अघोरी प्रथा व काळी जादू प्रतिबंधक अधिनियम, २०१३. डॉ. नरेंद्र दाभोलकर यांच्या हत्येनंतर या कायद्याच्या प्रक्रियेला विशेष वेग आला. महाराष्ट्र सरकारने २०१३ मध्ये अध्यादेश काढला आणि नंतर कायदा करण्यात आला. या कायद्याचा उद्देश मानवाला इजा करणाऱ्या किंवा शोषण करणाऱ्या विशिष्ट अमानुष आणि अघोरी प्रथांना प्रतिबंध करणे हा आहे. महत्त्वाचे म्हणजे हा कायदा सर्व धार्मिक श्रद्धांना किंवा धार्मिक आचरणांना सरसकट गुन्हे ठरवत नाही; त्याचा भर कायद्यात नमूद केलेल्या अमानुष, हानिकारक आणि शोषणकारी कृत्यांवर आहे.

१२. कायद्याचे महत्त्व

या कायद्यामुळे: अंधश्रद्धेच्या नावाखाली होणाऱ्या विशिष्ट अमानुष कृत्यांना कायदेशीर प्रतिबंध मिळाला, पीडित व्यक्तींना कायदेशीर संरक्षणाचा मार्ग उपलब्ध झाला, बुवाबाजी आणि शोषणाविरुद्ध कारवाई करण्यासाठी कायदेशीर चौकट निर्माण झाली, समाजात वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि मानवी हक्कांविषयी चर्चा वाढली.

१३. जनजागृतीची साधने

अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीने विविध माध्यमांचा वापर केला: व्याख्याने, गावोगावी आणि शैक्षणिक संस्थांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनावर व्याख्याने आयोजित केली गेली.

प्रात्यक्षिके, चमत्कारांच्या मागील वैज्ञानिक किंवा हातचलाखीच्या पद्धती प्रात्यक्षिकांद्वारे स्पष्ट केल्या गेल्या. पथनाट्ये, सामाजिक संदेश सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी पथनाट्यांचा वापर केला गेला.

पुस्तके आणि साहित्य, अंधश्रद्धा, विज्ञान आणि विवेकवाद यावर मोठ्या प्रमाणावर साहित्य निर्माण झाले. शिबिरे, विद्यार्थी आणि युवकांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोन निर्माण करण्यासाठी विविध उपक्रम राबवले गेले.

१४. विद्यार्थी आणि युवकांचा सहभाग

अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीत विद्यार्थ्यांना विशेष महत्त्व देण्यात आले. विद्यार्थ्यांना: प्रश्न विचारणे निरीक्षण करणे, प्रयोग करणे, अफवांची पडताळणी करणे, वैज्ञानिक माहिती समजून घेणे यासाठी प्रोत्साहन दिले गेले. यामुळे चळवळीला दीर्घकालीन सामाजिक परिवर्तनाचा आधार मिळण्यास मदत झाली.

१५. चळवळीसमोरील आव्हाने

अंधश्रद्धा निर्मूलनाचे कार्य सोपे नाही. त्यामागे अनेक सामाजिक आणि मानसिक घटक असतात.

१. परंपरेचा प्रभाव, पिढ्यान्पिढ्या चालत आलेल्या समजुती सहज बदलत नाहीत.

२. भीती आणि असुरक्षितता, आजार, मृत्यू, दारिद्र्य किंवा संकटाच्या परिस्थितीत व्यक्ती अतार्किक उपायांकडे वळू शकते.

३. अशिक्षण, वैज्ञानिक माहितीचा अभाव अंधश्रद्धेला पोषक ठरू शकतो.

४. आर्थिक शोषण, अंधश्रद्धेचा फायदा घेणाऱ्या व्यक्ती किंवा समूहांमुळे समस्या अधिक गुंतागुंतीची होते.

५. श्रद्धा आणि अंधश्रद्धेतील सीमारेषा, व्यक्तीच्या धार्मिक किंवा सांस्कृतिक श्रद्धांचा आदर राखत हानिकारक आणि शोषणकारी प्रथांना विरोध करणे हे चळवळीसमोरील महत्त्वाचे आव्हान आहे.

१६. अंधश्रद्धा निर्मूलन चळवळीचे महत्त्व

सामाजिक महत्त्व, समाजातील अज्ञान, भीती आणि शोषण कमी करण्यासाठी या चळवळीने प्रयत्न केले.

वैज्ञानिक महत्त्व, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, तर्कशक्ती आणि प्रश्न विचारण्याची वृत्ती वाढवण्याचा प्रयत्न केला.

मानवी हक्कांचे महत्त्व, अंधश्रद्धेच्या नावाखाली होणाऱ्या हिंसाचाराला आणि अमानुष वागणुकीला विरोध केला.

स्त्रीवादी महत्त्व, महिलांना लक्ष्य करणाऱ्या अंधश्रद्धाजन्य प्रथांना विरोध करून स्त्रीच्या प्रतिष्ठेचे समर्थन केले.

घटनात्मक महत्त्व, वैज्ञानिक दृष्टिकोन आणि मानवतावाद या घटनात्मक मूल्यांच्या प्रसाराला चालना दिली.

प्रकरण ३ सामाजिक-राजकीय चळवळी - I

अ) महाराष्ट्रातील कामगार चळवळी

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळींचा विकास औद्योगिकीकरण, मुंबईतील कापड गिरण्या, कामगारांचे शोषण, वेतनाचे प्रश्न, कामाचे तास आणि सामाजिक सुधारणांच्या चळवळी यांमधून झाला. विशेषतः मुंबई, नागपूर, पुणे, सोलापूर आणि इतर औद्योगिक केंद्रांमध्ये कामगार संघटनांनी महत्त्वाची भूमिका बजावली.

१. कामगार चळवळीची सुरुवात

ब्रिटिश काळात मुंबईमध्ये कापड गिरण्यांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला. ग्रामीण भागातून मोठ्या संख्येने लोक रोजगारासाठी मुंबईत आले. सुरुवातीला कामगारांना— कमी वेतन, दीर्घ कामाचे तास, असुरक्षित कामाचे वातावरण, अपुऱ्या सुट्ट्या, नोकरीची अस्थिरता, महिलांना व बालकामगारांना प्रतिकूल परिस्थिती यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागत होते. या परिस्थितीत कामगारांच्या हक्कांसाठी संघटित प्रयत्नांची गरज निर्माण झाली.

२. नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे योगदान

महाराष्ट्रातील सुरुवातीच्या कामगार चळवळीमध्ये नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. त्यांनी मुंबईतील गिरणी कामगारांच्या प्रश्नांना संघटित स्वरूप दिले. त्यांनी कामगारांसाठी— साप्ताहिक सुट्टी, कामाचे तास कमी करणे, वेळेवर वेतन, कामाच्या ठिकाणी चांगल्या सुविधा, कामगारांच्या तक्रारींचे निराकरण यांसारख्या मागण्या मांडल्या. १८८०च्या दशकात त्यांनी 'दीनबंधू' या वृत्तपत्राच्या माध्यमातून कामगारांच्या प्रश्नांना प्रसिद्धी दिली. त्यामुळे महाराष्ट्रातील कामगार संघटनात्मक चळवळीला प्रारंभिक दिशा मिळाली.

३. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीचा काळ

औद्योगिक क्षेत्र वाढत गेले तसे कामगारांची संख्या वाढली. त्याचबरोबर कामगार संघटनाही विकसित होऊ लागल्या. कामगारांच्या वेतनवाढी, कामाचे तास, कामाच्या अटी आणि सामाजिक सुरक्षितता यांसाठी संप व आंदोलने होऊ लागली. मुंबईतील गिरणी कामगार हे या चळवळीचे प्रमुख केंद्र बनले.

४. कामगार संघटनांचा विकास

कामगारांना संघटित करण्यासाठी विविध कामगार संघटना निर्माण झाल्या. पुढे राष्ट्रीय पातळीवरील कामगार संघटनांचा प्रभाव महाराष्ट्रातही वाढला. ऑल इंडिया ट्रेड युनियन काँग्रेस (AITUC) सारख्या संघटनांनी कामगारांच्या प्रश्नांना व्यापक राजकीय आणि सामाजिक व्यासपीठ मिळवून दिले. कामगार चळवळीत समाजवादी, साम्यवादी, राष्ट्रवादी आणि इतर विचारप्रवाहांचाही प्रभाव पडला.

५. मुंबईतील गिरणी कामगार चळवळ

मुंबईची कापड गिरणी उद्योगव्यवस्था ही महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीचा केंद्रबिंदू होती. गिरण्यांमधील कामगारांनी वेतन, कामाचे तास, बोनस, कामाच्या अटी आणि नोकरीतील सुरक्षितता यांसाठी अनेकदा आंदोलने केली. १९२० आणि १९३०च्या दशकात गिरणी कामगारांच्या संघटनांमध्ये कम्युनिस्ट विचारसरणीचा प्रभाव वाढला. त्यामुळे कामगार चळवळीला अधिक संघर्षात्मक स्वरूप प्राप्त झाले.

६. स्वातंत्र्य चळवळ आणि कामगार चळवळ

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा परिणाम महाराष्ट्रातील कामगारांवरही झाला. अनेक कामगार संघटनांनी ब्रिटिश सत्तेविरोधातील आंदोलनांना पाठिंबा दिला.

कामगारांचे आर्थिक प्रश्न आणि देशाच्या स्वातंत्र्याचा प्रश्न यांचा परस्पर संबंध निर्माण झाला. त्यामुळे कामगार चळवळ ही केवळ वेतनवाढीसाठीची चळवळ न राहता सामाजिक आणि राजकीय परिवर्तनाचा भाग बनली.

७. स्वातंत्र्यानंतरची कामगार चळवळ

स्वातंत्र्यानंतर औद्योगिक क्षेत्राचा विस्तार झाला. कामगारांच्या हक्कांसाठी कायदे करण्यात आले आणि ट्रेड युनियनना कायदेशीर मान्यता मिळाली. कामगार चळवळीच्या प्रमुख मागण्यांमध्ये— किमान वेतन, बोनस, महागाई भत्ता, भविष्य निर्वाह निधी, कामगार विमा, नोकरीची सुरक्षितता, कामाच्या ठिकाणी सुरक्षितता कामगारांना संघटना करण्याचा अधिकार यांचा समावेश झाला.

८. १९८२-८३ ची मुंबई गिरणी कामगारांचा संप

महाराष्ट्राच्या कामगार इतिहासातील एक महत्त्वाची घटना म्हणजे १९८२-८३ मधील मुंबईतील गिरणी कामगारांचा दीर्घ संप. या आंदोलनात मोठ्या संख्येने गिरणी कामगार सहभागी झाले. दत्ता सामंत हे या संपाचे प्रमुख नेतृत्व करणाऱ्या व्यक्तींमध्ये होते. वेतनवाढ, बोनस आणि कामगारांच्या इतर मागण्यांशी संबंधित हा संघर्ष दीर्घकाळ चालला. या संपानंतर मुंबईच्या कापड गिरणी उद्योगावर मोठा परिणाम झाला आणि पुढील काळात मुंबईच्या औद्योगिक रचनेत महत्त्वाचे बदल झाले.

९. संघटित क्षेत्राबाहेरील कामगार चळवळी

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळ केवळ गिरणी कामगारांपुरती मर्यादित राहिली नाही. पुढे— शेतमजूर, बांधकाम कामगार, घरेलू कामगार, माथाडी कामगार, कंत्राटी कामगार, हमाल, असंघटित क्षेत्रातील महिला कामगार यांच्या प्रश्नांनाही महत्त्व मिळाले. विशेषतः माथाडी कामगारांचे संघटन हे महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीचे महत्त्वाचे उदाहरण आहे. बाजारपेठा, गोदामे आणि वाहतूक क्षेत्रातील हमाल-माथाडी कामगारांच्या रोजगार व सामाजिक सुरक्षेच्या प्रश्नांसाठी संघटनात्मक प्रयत्न झाले.

१०. कामगार चळवळीचे महत्त्व

महाराष्ट्रातील कामगार चळवळीमुळे— कामगारांना संघटित होण्याचे बळ मिळाले. वेतन व कामाच्या अटींमध्ये सुधारणा घडवून आणण्यासाठी दबाव निर्माण झाला. कामगार कायदांच्या विकासाचा चालना मिळाली. कामगारांच्या सामाजिक सुरक्षेचा प्रश्न पुढे आला. औद्योगिक संबंधांमध्ये कामगार संघटनांना महत्त्व प्राप्त झाले. सामाजिक आणि आर्थिक विषमतेविरुद्ध आवाज उठवला गेला. महिलांसह असंघटित कामगारांच्या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले.

ब) महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळी

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींचा इतिहास मोठा आणि विविधांगी आहे. जमिनीवरील हक्क, महसूल व कर्जाचा बोजा, सावकारांचे शोषण, पिकांना योग्य भाव, सिंचन, वीज, कर्जमाफी आणि शेतमालाला बाजारपेठ अशा विविध प्रश्नांभोवती या चळवळी उभ्या राहिल्या. या चळवळींनी महाराष्ट्राच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनावर मोठा प्रभाव टाकला.

१. शेतकरी चळवळीची पार्श्वभूमी

ब्रिटिश काळात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांवर जमीन महसूल आणि इतर आर्थिक जबाबदाऱ्यांचा मोठा भार होता. शेती प्रामुख्याने पावसावर अवलंबून असल्यामुळे दुष्काळ किंवा पीक खराब झाल्यास शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती गंभीर होत असे. त्याच काळात सावकारांकडून घेतलेल्या कर्जामुळे अनेक शेतकरी कर्जबाजारी झाले. कर्जाची परतफेड न झाल्यास जमीन गमावण्याची परिस्थिती निर्माण होत असे. त्यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष वाढला.

२. दख्खनचा शेतकरी उठाव — १८७५

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीच्या इतिहासातील एक महत्त्वाची घटना म्हणजे १८७५ चा दख्खनचा शेतकरी उठाव. पुणे आणि अहमदनगर परिसरातील शेतकरी सावकारांच्या कर्जामुळे त्रस्त होते. कर्जाच्या बदल्यातील कागदपत्रे, वाढते व्याज आणि जमिनीवरील हक्क यांबाबत शेतकऱ्यांमध्ये तीव्र असंतोष होता. शेतकऱ्यांनी सावकारांच्या घरांवर आणि कार्यालयांवर हल्ले करून कर्जाशी संबंधित कागदपत्रे जाळली. या उठावामागील प्रमुख कारणे होती—

कर्जबाजारीपणा, सावकारांचे वाढते व्याज, जमीन गमावण्याची भीती, महसुलाचा आर्थिक भार, शेतीची खराब आर्थिक स्थिती या उठावानंतर ब्रिटिश सरकारने शेतकऱ्यांच्या कर्जाच्या प्रश्नाकडे अधिक गांभीर्याने पाहिले.

३. महात्मा ज्योतिराव फुले आणि शेतकरी प्रश्न

महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या समस्यांना सामाजिक आणि राजकीय स्वरूप दिले. त्यांनी शेतकऱ्यांचे शोषण केवळ आर्थिक नसून सामाजिक व्यवस्थेशीही संबंधित असल्याचे मांडले. त्यांच्या 'शेतकऱ्याचा असूड' या ग्रंथातून शेतकऱ्यांच्या दारिद्र्याचे आणि शोषणाचे विश्लेषण केले. फुले यांनी— शेतकऱ्यांचे शिक्षण, सिंचनाची व्यवस्था, शेतीतील सुधारणा, सावकारी शोषणाला आळा, शेतकऱ्यांना न्याय्य आर्थिक व्यवस्था यांसाठी विचार मांडले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील शेतकरी प्रश्नाला वैचारिक आणि सामाजिक सुधारणेची दिशा मिळाली.

४. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील शेतकरी चळवळी

स्वातंत्र्य चळवळीच्या काळात महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांनीही विविध आंदोलनांमध्ये सहभाग घेतला. जमीन महसूल, शेतसारा आणि आर्थिक शोषणाविरोधात आंदोलने झाली. या काळात शेतकरी प्रश्नाचा संबंध राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, सामाजिक सुधारणा आणि ग्रामीण आर्थिक परिवर्तनाशी जोडला गेला.

५. स्वातंत्र्यानंतरच्या शेतकरी चळवळी

स्वातंत्र्यानंतर जमीन सुधारणा, जमीनधारणा कायदे, सहकारी संस्था, सिंचन आणि कृषी विकासाच्या योजना सुरू झाल्या. तरीही शेतकऱ्यांच्या समस्या पूर्णपणे दूर झाल्या नाहीत. विशेषतः— उत्पादन खर्च वाढणे, शेतीमालाला कमी बाजारभाव, कर्जबाजारीपणा, दुष्काळ, सिंचनाचा अभाव, विजेची समस्या, बाजारपेठेतील मध्यस्थ, सरकारी धोरणांतील बदल यांमुळे शेतकरी संघटनांची आवश्यकता कायम राहिली.

६. शेतकरी संघटना आणि शरद जोशी

१९७०-८०च्या दशकात महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळीला शेतकरी संघटनेमुळे नवी दिशा मिळाली. शरद जोशी यांनी शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाला योग्य किंमत मिळावी, या मुद्द्यावर संघटित केले. या चळवळीचा प्रमुख भर होता— शेतीमालाला योग्य भाव, उत्पादन खर्चाच्या तुलनेत लाभदायक किंमत, सरकारी कृषी धोरणांमध्ये बदल, बाजारपेठेतील शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारणे, शेतकऱ्यांना आर्थिक स्वातंत्र्य. शेतकरी संघटनेने कांदा, ऊस, कापूस सारख्या पिकांच्या प्रश्नांवर आंदोलने केली.

७. कांदा उत्पादक शेतकऱ्यांची आंदोलने

महाराष्ट्रात नाशिक परिसरातील कांदा उत्पादक शेतकऱ्यांच्या आंदोलनांना विशेष महत्त्व आहे. कांद्याचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात झाल्यावर बाजारभावात मोठी घसरण होऊ शकते. त्यामुळे उत्पादन खर्च आणि मिळणारा बाजारभाव यांच्यात मोठी तफावत निर्माण होते. कांद्याला योग्य भाव मिळावा आणि बाजारव्यवस्थेत शेतकऱ्यांचे नुकसान होऊ नये, यासाठी विविध काळात शेतकरी आंदोलने झाली.

८. ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांची चळवळ

महाराष्ट्रातील साखर उद्योग सहकारी क्षेत्राशी मोठ्या प्रमाणावर जोडलेला आहे. त्यामुळे ऊस उत्पादक शेतकरी आणि साखर कारखाने यांच्यातील संबंध हा महत्त्वाचा प्रश्न बनला. ऊसाला योग्य दर, कारखान्यांकडून वेळेवर देयके, उत्पादन खर्च आणि साखर उद्योगाच्या धोरणांबाबत शेतकरी संघटनांनी अनेकदा आंदोलने केली.

९. शेतकरी दिंडी आणि मोर्चे

महाराष्ट्रात शेतकरी संघटनांनी आपल्या मागण्यांसाठी मोर्चे, दिंडी, रास्ता रोको, संप आणि धरणे आंदोलने अशा विविध मार्गांचा वापर केला आहे. विशेषतः नाशिक, धुळे, पालघर, अहमदनगर, पुणे, सातारा, सांगली, कोल्हापूर आणि विदर्भातील शेतकरी विविध प्रश्नांवर संघटित झाले आहेत.

१०. आदिवासी शेतकरी आणि जमीन हक्क चळवळी

महाराष्ट्रातील आदिवासी भागात जमीन आणि वनहक्क हा महत्त्वाचा प्रश्न राहिला आहे. वनजमिनीवर पारंपरिक पद्धतीने शेती करणाऱ्या आदिवासींच्या हक्कांसाठी विविध संघटनांनी संघर्ष केला. वनहक्क, जमीन मालकी, विस्थापन आणि विकास प्रकल्पांमुळे होणारे नुकसान यांसारखे प्रश्न या चळवळींमध्ये पुढे आले.

११. शेतकरी दुष्काळविरोधी चळवळी

महाराष्ट्रातील मराठवाडा, विदर्भ आणि इतर दुष्काळग्रस्त भागांमध्ये पाणी आणि सिंचनाचा प्रश्न अत्यंत महत्त्वाचा आहे. शेतकऱ्यांनी— सिंचन प्रकल्प, कालवे, पिण्याचे व शेतीचे पाणी, कर्जमाफी, पीकविमा, दुष्काळी मदत, वीजपुरवठा यांसाठी विविध आंदोलने केली आहेत.

१२. विदर्भातील शेतकरी प्रश्न

विदर्भातील शेतकरी प्रामुख्याने कापूस आणि सोयाबीन यांसारख्या पिकांवर अवलंबून आहेत. बाजारभावातील चढ-उतार, उत्पादन खर्च, कर्जबाजारीपणा, पावसाची अनिश्चितता आणि सिंचनाचा अभाव यामुळे येथे शेतकरी प्रश्न गंभीर राहिला आहे. त्यामुळे विदर्भात शेतकरी संघटनांनी कापसाला योग्य भाव, कर्जमाफी, सिंचन आणि कृषीविषयक सरकारी धोरणांमध्ये बदल यांसाठी आंदोलने केली.

१३. शेतकरी चळवळींच्या प्रमुख मागण्या

महाराष्ट्रातील विविध शेतकरी चळवळींच्या मागण्यांमध्ये काही समान मुद्दे दिसतात: शेतमालाला योग्य व लाभदायक भाव मिळावा. उत्पादन खर्च कमी करण्यासाठी उपाययोजना व्हाव्यात. शेतकऱ्यांना स्वस्त आणि सुलभ कर्ज मिळावे. कर्जबाजारी शेतकऱ्यांना दिलासा मिळावा. सिंचनाच्या सुविधा वाढवाव्यात. शेतीसाठी नियमित वीजपुरवठा मिळावा. पीकविमा व्यवस्था प्रभावी व्हावी. दुष्काळ व नैसर्गिक आपत्तीमध्ये योग्य नुकसानभरपाई मिळावी.

बाजारपेठेत शेतकऱ्यांचे हित सुरक्षित केले जावे. जमीन व वनहक्कांचे संरक्षण व्हावे.

१४. शेतकरी चळवळींचे महत्त्व

महाराष्ट्रातील शेतकरी चळवळींचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येते: शेतकऱ्यांच्या आर्थिक समस्यांना सार्वजनिक चर्चेत स्थान मिळाले. शेतमालाच्या किंमतीचा प्रश्न ऐरणीवर आला. कर्जबाजारीपणा आणि सावकारीचे प्रश्न अधोरेखित झाले. सिंचन व ग्रामीण पायाभूत सुविधांसाठी दबाव निर्माण झाला.

शेतकरी संघटनांना ग्रामीण समाजात महत्त्व प्राप्त झाले. आदिवासी व लहान शेतकऱ्यांच्या जमीनहक्कांच्या प्रश्नांकडे लक्ष गेले. कृषी धोरणांवर सरकारला विचार करण्यास भाग पाडले.

क) महाराष्ट्रातील दलित चळवळी

महाराष्ट्रातील दलित चळवळ ही जातीय भेदभाव, अस्पृश्यता, सामाजिक विषमता आणि अन्यायाविरुद्धचा दीर्घ सामाजिक संघर्ष आहे. शिक्षण, सामाजिक समानता, मानवी प्रतिष्ठा, राजकीय प्रतिनिधित्व, आर्थिक हक्क आणि संविधानिक अधिकार यांसाठी या चळवळीने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. या चळवळीच्या विकासात महात्मा ज्योतिराव फुले, राजर्षी शाहू महाराज आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान विशेष महत्त्वाचे आहे.

१. दलित चळवळीची पार्श्वभूमी

भारतीय जातिव्यवस्थेमध्ये काही समाजघटकांना दीर्घकाळ सामाजिक व आर्थिकदृष्ट्या दुय्यम स्थान देण्यात आले. त्यांना अस्पृश्यता, सार्वजनिक ठिकाणी भेदभाव, शिक्षणातील अडथळे आणि सामाजिक निर्बंधांना सामोरे जावे लागत होते. महाराष्ट्रात या परिस्थितीविरुद्ध १९व्या शतकापासून सामाजिक सुधारणेचे प्रयत्न सुरू झाले. पुढे या प्रयत्नांना संघटित आणि व्यापक स्वरूप प्राप्त झाले.

२. महात्मा ज्योतिराव फुले यांचे योगदान

महात्मा ज्योतिराव फुले हे महाराष्ट्रातील सामाजिक समतेच्या चळवळीचे महत्त्वाचे प्रारंभिक नेते होते. १८७३ मध्ये त्यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. या संस्थेचा उद्देश सामाजिक विषमता आणि जातीय वर्चस्वाला विरोध करणे आणि शूद्र-अतिशूद्र समाजाला सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देणे हा होता. फुले यांच्या कार्यातील प्रमुख बाबी: सर्वांसाठी शिक्षणाचा पुरस्कार, जातीय विषमतेला विरोध, स्त्रीशिक्षणाला प्रोत्साहन, शूद्र-अतिशूद्रांच्या सामाजिक हक्कांसाठी संघर्ष, धार्मिक व सामाजिक रूढींवरील टीका, सामाजिक न्यायाची संकल्पना फुले यांच्या विचारांनी पुढील दलित आणि बहुजन चळवळीला वैचारिक आधार दिला.

३. राजर्षी शाहू महाराजांचे योगदान

राजर्षी शाहू महाराज यांनी सामाजिक समतेसाठी प्रत्यक्ष प्रशासकीय पातळीवर अनेक उपाय केले. त्यांनी मागासलेल्या समाजघटकांसाठी शिक्षणाच्या आणि रोजगाराच्या संधी वाढवण्यावर भर दिला. कोल्हापूर संस्थानात त्यांनी मागासवर्गीयांसाठी आरक्षणाची अंमलबजावणी केली. त्यांच्या कार्यातील प्रमुख वैशिष्ट्ये: मागासवर्गीयांसाठी शिक्षणाच्या संधी, वसतिगृहांची निर्मिती, सामाजिक भेदभावाविरोधात भूमिका, मागासवर्गीयांना सरकारी नोकऱ्यांमध्ये संधी

सामाजिक समतेचा पुरस्कार शाहू महाराजांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कार्यालाही प्रोत्साहन दिले.

४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि दलित चळवळ

महाराष्ट्रातील दलित चळवळीला सर्वात व्यापक आणि संघटित स्वरूप डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली मिळाले. आंबेडकरांनी दलित समाजाला शिका, संघटित व्हा आणि संघर्ष करा हा संदेश दिला. त्यांचा संघर्ष केवळ अस्पृश्यता दूर करण्यापुरता मर्यादित नव्हता; ते सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय समानतेसाठी लढले.

५. बहिष्कृत हितकारिणी सभा

१९२४ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी बहिष्कृत हितकारिणी सभेची स्थापना केली. तिच्या माध्यमातून त्यांनी: दलित विद्यार्थ्यांसाठी शिक्षणाची व्यवस्था वसतिगृहे

सामाजिक जागृती राजकीय हक्कांची जाणीव दलितांच्या प्रश्नांचे संघटन यावर भर दिला. यामुळे दलित समाजामध्ये संघटन आणि आत्मभान वाढण्यास मदत झाली.

६. महाड चवदार तळे सत्याग्रह — १९२७

महाराष्ट्रातील दलित चळवळीतील सर्वात महत्त्वाच्या घटनांपैकी एक म्हणजे महाडचा चवदार तळे सत्याग्रह. महाड येथील सार्वजनिक पाण्याच्या स्रोताचा वापर करण्याचा अधिकार दलितांनाही असावा, या मागणीसाठी डॉ. आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली आंदोलन झाले. या सत्याग्रहाचा मुख्य उद्देश होता: सार्वजनिक साधनसंपत्तीवर सर्व नागरिकांचा समान अधिकार प्रस्थापित करणे. महाड सत्याग्रहामुळे दलितांच्या नागरी हक्कांचा प्रश्न महाराष्ट्रात आणि देशभर ठळकपणे पुढे आला.

७. मनुस्मृती दहन

महाड येथेच १९२७ मध्ये मनुस्मृती दहन करण्यात आले. डॉ. आंबेडकरांनी जातीय विषमता आणि अस्पृश्यतेला वैधता देणाऱ्या सामाजिक-धार्मिक विचारांचा निषेध करण्यासाठी हे प्रतीकात्मक आंदोलन केले. या घटनेचा उद्देश विशिष्ट व्यक्ती किंवा समाजाविरोधात नसून जातीय विषमतेला आधार देणाऱ्या सामाजिक व्यवस्थेच्या निषेधाचे प्रतीक असा होता.

८. नाशिकचा काळाराम मंदिर सत्याग्रह

१९३० मध्ये नाशिक येथील काळाराम मंदिर प्रवेशासाठी सत्याग्रह करण्यात आला. दलितांनाही मंदिरात प्रवेशाचा समान अधिकार मिळावा, ही या आंदोलनाची प्रमुख मागणी होती. या आंदोलनामुळे धार्मिक स्थळांवरील सामाजिक भेदभावाचा प्रश्न व्यापक चर्चेत आला.

९. राजकीय हक्कांसाठी संघर्ष

डॉ. आंबेडकरांनी दलितांना केवळ सामाजिक समानता नव्हे तर राजकीय प्रतिनिधित्व मिळावे यासाठीही संघर्ष केला. त्यांनी स्वतंत्र राजकीय प्रतिनिधित्व, मताधिकार आणि विधिमंडळांमध्ये दलितांचे प्रतिनिधित्व यांसाठी भूमिका मांडली. १९३२ च्या पुणे करारामुळे अनुसूचित जातींसाठी स्वतंत्र मतदारसंघाऐवजी संयुक्त मतदारसंघात राखीव जागांची व्यवस्था स्वीकारली गेली.

१०. स्वतंत्र मजूर पक्ष

१९३६ मध्ये डॉ. आंबेडकरांनी स्वतंत्र मजूर पक्ष स्थापन केला. या पक्षाने दलितांच्या प्रश्नांसोबतच कामगार, शेतकरी आणि गरीब वर्गांच्या आर्थिक प्रश्नांनाही महत्त्व दिले. यामुळे दलित चळवळीला सामाजिक प्रश्नांसोबत आर्थिक आणि राजकीय प्रश्नांशी जोडण्याची दिशा मिळाली.

११. भारतीय राज्यघटना आणि सामाजिक न्याय

स्वातंत्र्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीत महत्त्वाची भूमिका बजावली. भारतीय राज्यघटनेतील समानता, भेदभावविरोध, अस्पृश्यतेचे उच्चाटन आणि सामाजिक न्याय यांसंबंधीच्या तरतुदींना दलितांच्या हक्कांच्या दृष्टीने विशेष महत्त्व आहे. राज्यघटनेच्या कलम १७ नुसार अस्पृश्यता रद्द करण्यात आली.

१२. बौद्ध धर्माची दीक्षा — १९५६

१४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी मोठ्या संख्येने अनुयायांसह बौद्ध धर्माची दीक्षा घेतली. धर्मांतरामागे सामाजिक समानता, मानवी प्रतिष्ठा आणि जातिव्यवस्थेच्या नकाराचा विचार महत्त्वाचा होता. या घटनेमुळे महाराष्ट्रातील दलित चळवळीला नवे सांस्कृतिक आणि धार्मिक स्वरूप प्राप्त झाले.

१३. आंबेडकरी चळवळीचा पुढील विकास

डॉ. आंबेडकरांच्या निधनानंतर त्यांच्या विचारांवर आधारित विविध संघटना आणि राजकीय चळवळी पुढे आल्या. रिपब्लिकन पार्टी ऑफ इंडिया (RPI) ही आंबेडकरी राजकीय परंपरेतील महत्त्वाची संघटना होती. तिच्या विविध गटांनी दलितांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वाचे प्रश्न पुढे नेले.

१४. दलित पॅथर्स

१९७२ मध्ये महाराष्ट्रात दलित पॅथर्स या संघटनेची स्थापना झाली. नामदेव ढसाळ, राजा ढाले आणि इतर कार्यकर्ते या चळवळीशी संबंधित होते. दलित पॅथर्सने: जातीय अत्याचारांना विरोध, सामाजिक समानतेची मागणी दलितांच्या आत्मसन्मानाचा पुरस्कार, सांस्कृतिक क्षेत्रातील प्रतिकार, साहित्याच्या माध्यमातून सामाजिक प्रश्न मांडणे यावर भर दिला. दलित पॅथर्सचा प्रभाव महाराष्ट्रातील दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक चळवळीवरही मोठ्या प्रमाणात पडला.

१५. दलित साहित्य चळवळ

दलित चळवळीचा एक महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे दलित साहित्याचा विकास. दलित लेखकांनी स्वतःचे अनुभव, जातीय भेदभाव, दारिद्र्य, संघर्ष आणि आत्मसन्मान यांना साहित्याचा विषय बनवले. बाबुराव बागुल, दया पवार, नामदेव ढसाळ, लक्ष्मण माने यांसारख्या लेखकांनी दलित जीवनाचे विविध पैलू साहित्याच्या माध्यमातून मांडले. दलित साहित्याने मराठी साहित्यात अनुभवाधारित वास्तववाद आणि सामाजिक प्रतिकाराची नवी अभिव्यक्ती आणली.

१६. दलित चळवळीची प्रमुख उद्दिष्टे

महाराष्ट्रातील दलित चळवळीची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे होती:

अस्पृश्यतेचे निर्मूलन, जातीय भेदभावाचा विरोध, शिक्षणाचा समान अधिकार, सार्वजनिक साधनांवर समान हक्क, मंदिर व सार्वजनिक ठिकाणी समान प्रवेश.

राजकीय प्रतिनिधित्व, आर्थिक आणि सामाजिक न्याय, मानवी प्रतिष्ठेचे संरक्षण, आरक्षण व सामाजिक प्रतिनिधित्व, संविधानिक अधिकारांची अंमलबजावणी.

१७. दलित चळवळीचे महत्त्व

महाराष्ट्रातील दलित चळवळीमुळे समाजात अनेक महत्त्वपूर्ण बदल घडले. अस्पृश्यतेचा प्रश्न सार्वजनिक चर्चेच्या केंद्रस्थानी आला. दलित समाजामध्ये शिक्षण आणि संघटनाबाबत जागृती झाली. सामाजिक समानता आणि मानवी हक्कांची जाणीव वाढली. राजकीय प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न पुढे आला. दलित साहित्य आणि सांस्कृतिक अभिव्यक्ती विकसित झाली. संविधानिक हक्कांविषयी जागरूकता वाढली. सामाजिक न्यायाच्या चळवळीला व्यापक वैचारिक आधार मिळाला.

प्रकरण ४ सामाजिक-राजकीय चळवळी – II

अ) महाराष्ट्रातील पर्यावरण सुरक्षा चळवळी

महाराष्ट्रात औद्योगिकीकरण, शहरीकरण, धरणे, खाणकाम, जंगलतोड, पाण्याचे प्रदूषण आणि नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या अतिवापरामुळे पर्यावरणाशी संबंधित अनेक प्रश्न निर्माण झाले. या प्रश्नांविरुद्धात स्थानिक नागरिक, शेतकरी, आदिवासी, पर्यावरणवादी आणि सामाजिक कार्यकर्त्यांनी विविध चळवळी उभ्या केल्या. या चळवळींचा मुख्य उद्देश जंगल, जमीन, पाणी, जैवविविधता आणि मानवी जीवनाचे संरक्षण हा राहिला आहे.

१. पर्यावरण चळवळींची पार्श्वभूमी

स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रात औद्योगिक आणि शहरी विकास वेगाने झाला. मुंबई-पुणे परिसरात औद्योगिकीकरण वाढले, तर ग्रामीण भागात मोठ्या धरणांचे प्रकल्प, खाणकाम आणि विविध विकास प्रकल्प सुरू झाले. यामुळे काही ठिकाणी पुढील समस्या निर्माण झाल्या: जंगलतोड, पाण्याचे प्रदूषण, वायुप्रदूषण, जमिनीचा न्हास, जैवविविधतेचा नाश, धरणांमुळे विस्थापन, औद्योगिक कचरा, शहरी कचऱ्याची समस्या, वन्यजीवांच्या अधिवासाचा न्हास या पार्श्वभूमीवर पर्यावरण संरक्षणासाठी विविध लोकचळवळी निर्माण झाल्या.

२. चिपको चळवळीचा महाराष्ट्रावर प्रभाव

चिपको चळवळ मुख्यतः हिमालयीन प्रदेशात विकसित झाली; ती महाराष्ट्रातील स्थानिक चळवळ नव्हती. मात्र तिच्या विचारांचा प्रभाव महाराष्ट्रातील जंगल आणि पर्यावरण संरक्षणाच्या प्रयत्नांवर पडला. झाडांचे संरक्षण, स्थानिक लोकांचा नैसर्गिक साधनसंपत्तीवरील सहभाग आणि जंगलांचे व्यापारी शोषण रोखणे हे विचार महाराष्ट्रातील पर्यावरणवादी चळवळींमध्येही दिसून आले.

३. पश्चिम घाट संरक्षण चळवळी

महाराष्ट्रातील पश्चिम घाट हा जैवविविधतेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा प्रदेश आहे. सह्याद्री पर्वतरांगांमध्ये अनेक वनस्पती, प्राणी आणि स्थानिक परिसंस्था आढळतात. रस्ते, धरणे, खाणकाम, पर्यटन, औद्योगिक प्रकल्प आणि जंगलतोड यामुळे पश्चिम घाटाच्या पर्यावरणावर परिणाम होण्याची चिंता निर्माण झाली.

त्यामुळे पर्यावरणवादी संस्था आणि स्थानिक समुदायांनी— जंगलतोड रोखणे, जैवविविधतेचे संरक्षण, अनियंत्रित विकासाचा विरोध, स्थानिक समुदायांचा सहभाग, जलस्रोतांचे संरक्षण यासाठी विविध मोहिमा आणि आंदोलने केली.

४. नर्मदा बचाव आंदोलनाचा महाराष्ट्रातील संदर्भ

नर्मदा बचाव आंदोलन हे मुख्यतः नर्मदा खोऱ्यातील मोठ्या धरणांमुळे होणारे विस्थापन आणि पर्यावरणीय परिणाम याविरोधातील व्यापक आंदोलन होते. त्याचा प्रभाव महाराष्ट्रातील विस्थापन, धरणे आणि पर्यावरणीय न्यायाच्या चर्चेवरही पडला. विशेषतः मोठ्या विकास प्रकल्पांमध्ये— स्थानिक लोकांचे पुनर्वसन, आदिवासींचे हक्क, जंगल व जमीन, पर्यावरणीय परिणाम, विकासाचा सामाजिक खर्च या प्रश्नांकडे लक्ष वेधले गेले.

५. कोयना परिसरातील पर्यावरणीय प्रश्न

कोयना धरण आणि कोयना जलविद्युत प्रकल्प महाराष्ट्राच्या विकासासाठी महत्त्वाचे ठरले. मात्र मोठ्या धरणांमुळे विस्थापन, जंगल आणि स्थानिक पर्यावरणावरील परिणाम यांसारखे प्रश्नही पुढे आले. यातून महाराष्ट्रात विकास प्रकल्पांचे फायदे आणि त्यांची पर्यावरणीय-सामाजिक किंमत याविषयी चर्चा वाढली.

६. तारापूर औद्योगिक परिसरातील पर्यावरण चळवळी

पालघर जिल्ह्यातील तारापूर औद्योगिक परिसरात औद्योगिक प्रदूषणाचा प्रश्न महत्त्वाचा राहिला आहे. औद्योगिक सांडपाणी, रासायनिक प्रदूषण आणि त्याचा स्थानिक पाणी, शेती व आरोग्यावर होणारा परिणाम याबाबत स्थानिक नागरिक व पर्यावरणीय संघटनांनी विविध स्तरांवर प्रश्न उपस्थित केले. या प्रकारच्या चळवळींमधून 'विकासाबरोबर पर्यावरणीय जबाबदारी' ही संकल्पना पुढे आली.

७. मुंबईतील पर्यावरण चळवळी

मुंबईसारख्या महानगरात पर्यावरणाच्या अनेक समस्या आहेत: समुद्रकिनाऱ्यांचे संरक्षण, खारफुटीचे जंगल, मिठागरे, वाहतूक प्रदूषण, घनकचरा, बांधकामामुळे होणारा पर्यावरणीय न्हास, जैवविविधतेचे संरक्षण. आरे परिसरातील वृक्षतोड आणि मेट्रो कारशेडचा प्रश्न हा मुंबईतील अलीकडच्या काळातील चर्चेतील पर्यावरणीय संघर्षांपैकी एक आहे. या विषयावर पर्यावरण संरक्षण आणि सार्वजनिक वाहतूक प्रकल्प यांच्यातील समतोलबाबत व्यापक सार्वजनिक चर्चा झाली.

८. आरे जंगल संरक्षण चळवळ

मुंबईतील आरे परिसरातील वृक्षतोडीविरोधातील आंदोलन हे महाराष्ट्रातील अलीकडील महत्त्वाचे पर्यावरणीय आंदोलन आहे. मेट्रो प्रकल्पासाठी वृक्षतोडीच्या प्रस्तावाला पर्यावरण कार्यकर्ते आणि स्थानिक नागरिकांनी विरोध केला. त्यांचा भर प्रामुख्याने— झाडांचे संरक्षण, जैवविविधतेचे रक्षण, आदिवासी

समुदायांचे हक्क, शहरातील हिरवळ, पर्यावरणीय परिणामांचा विचार यावर होता. या आंदोलनामुळे मोठ्या पायाभूत प्रकल्पांमध्ये पर्यावरणीय परिणाम आणि नागरिकांचा सहभाग याबाबत चर्चा झाली.

९. खाणकामविरोधी पर्यावरण चळवळी

महाराष्ट्रातील काही भागांमध्ये खाणकामामुळे जंगल, जमीन आणि जलस्रोतांवर परिणाम होण्याची चिंता व्यक्त करण्यात आली आहे. विशेषतः आदिवासी व वनक्षेत्रांमध्ये खाण प्रकल्पांच्या संदर्भात पुढील मुद्दे पुढे आले: वनजमिनीचे संरक्षण, आदिवासींचे पारंपरिक हक्क, जलस्रोतांचे संरक्षण, वन्यजीवांचे अधिवास, विस्थापन, स्थानिक लोकांचा निर्णयप्रक्रियेत सहभाग

१०. धरणविरोधी आणि विस्थापनविरोधी चळवळी

महाराष्ट्रात मोठ्या धरणांच्या निर्मितीमुळे काही गावांचे विस्थापन झाले. त्यामुळे प्रकल्पग्रस्तांनी योग्य पुनर्वसन, जमीन, नुकसानभरपाई आणि पर्यायी उपजीविका यांसाठी संघर्ष केला. या चळवळींमधून एक महत्वाचा प्रश्न पुढे आला: विकास प्रकल्पांचा लाभ कोणाला मिळतो आणि त्याची सामाजिक-पर्यावरणीय किंमत कोण भरतो? त्यामुळे पर्यावरण चळवळींचा संबंध सामाजिक न्यायाशीही जोडला गेला.

११. जलसंधारण आणि लोकसहभाग

पर्यावरण सुरक्षा म्हणजे केवळ प्रदूषणाला विरोध करणे नाही, तर नैसर्गिक संसाधनांचे शाश्वत व्यवस्थापन करणेही होय. महाराष्ट्रातील काही भागांत लोकसहभागातून— जलसंधारण, बंधारे, वृक्षलागवड, मृदसंधारण, पाणलोट विकास, गावपातळीवरील नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन यांसारखे उपक्रम राबवले गेले. यामुळे पर्यावरण संरक्षण आणि ग्रामीण विकास यांचा संबंध स्पष्ट झाला.

१२. वन्यजीव संरक्षणाच्या चळवळी

महाराष्ट्रात ताडोबा-अंधारी, मेळघाट, सह्याद्री व्याघ्र प्रकल्प, नवेगाव-नागझिरा यांसारख्या भागांमध्ये वन्यजीव आणि जैवविविधता संरक्षणाचे प्रयत्न झाले. या संदर्भातील चळवळींचे प्रमुख मुद्दे: वन्यजीवांचे संरक्षण, जंगलांचे संवर्धन, शिकारीला आळा, अधिवासाचे संरक्षण, मानव-वन्यजीव संघर्ष कमी करणे, स्थानिक समुदायांचा सहभाग

१३. पर्यावरण चळवळींची प्रमुख उद्दिष्टे

महाराष्ट्रातील पर्यावरण सुरक्षा चळवळींची प्रमुख उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

जंगलांचे संरक्षण करणे, पाणी आणि जलस्रोतांचे संवर्धन करणे, प्रदूषणावर नियंत्रण मिळवणे, जैवविविधतेचे संरक्षण करणे, वन्यजीवांचे अधिवास सुरक्षित ठेवणे, अनियंत्रित जंगलतोड व खाणकामाला विरोध करणे, प्रकल्पग्रस्तांचे योग्य पुनर्वसन सुनिश्चित करणे, आदिवासी आणि स्थानिक समुदायांचे नैसर्गिक संसाधनांशी संबंधित हक्क जपणे. विकास आणि पर्यावरण यांच्यात संतुलन निर्माण करणे. शाश्वत विकासाला प्रोत्साहन देणे.

१४. पर्यावरण चळवळींचे महत्त्व

महाराष्ट्रातील पर्यावरणीय चळवळींमुळे अनेक महत्वाचे प्रश्न समाजासमोर आले. सामाजिक महत्त्व, स्थानिक लोकांना त्यांच्या परिसरातील निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याचे महत्त्व अधोरेखित झाले. आर्थिक महत्त्व, नैसर्गिक संसाधनांचा अतिरेकी वापर केल्यास शेती, मत्स्यव्यवसाय, पर्यटन आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर परिणाम होऊ शकतो, याकडे लक्ष गेले.

पर्यावरणीय महत्त्व

जंगल, पाणी, माती, जैवविविधता आणि वन्यजीवांचे संरक्षण हा विकासाच्या चर्चेतील महत्त्वाचा भाग बनला. लोकशाहीचे महत्त्व मोठ्या प्रकल्पांबाबत स्थानिक नागरिकांचा सहभाग, पर्यावरणीय परिणामांचा अभ्यास आणि सार्वजनिक चर्चा यांचे महत्त्व वाढले.

ब) महाराष्ट्रातील सहकार चळवळी

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळ ही ग्रामीण आर्थिक आणि सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाची चळवळ आहे. शेतकरी, कामगार, छोटे व्यावसायिक आणि सामान्य नागरिक यांनी “एकमेकांच्या सहकार्याने आर्थिक प्रगती साधणे” या तत्त्वावर उभारलेल्या संस्थांमधून या चळवळीचा विकास झाला. महाराष्ट्रात विशेषतः सहकारी साखर कारखाने, सहकारी बँका, पतसंस्था, दूध संघ, बाजार समित्या आणि सहकारी गृहनिर्माण संस्था यांमुळे सहकार चळवळीला व्यापक स्वरूप मिळाले.

१. सहकार चळवळीची संकल्पना

सहकार म्हणजे समान आर्थिक किंवा सामाजिक हित असलेल्या व्यक्तींनी स्वेच्छेने एकत्र येऊन परस्पर सहकार्याच्या आधारावर संस्था स्थापन करणे आणि तिचे लोकशाही पद्धतीने व्यवस्थापन करणे. सहकार चळवळीची प्रमुख तत्त्वे अशी आहेत: स्वेच्छेने सदस्यत्व, लोकशाही पद्धतीने निर्णय, सदस्यांचे समान हित, परस्पर सहकार्य, नफ्यापेक्षा सदस्यकल्याणाला प्राधान्य, सामूहिक आर्थिक विकास.

२. महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीची पार्श्वभूमी

ब्रिटिश काळात महाराष्ट्रातील शेतकरी सावकारांच्या कर्जावर मोठ्या प्रमाणावर अवलंबून होते. अवाजवी व्याजदर आणि कर्जबाजारीपणामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती कठीण होती. यावर उपाय म्हणून सहकारी पतसंस्था निर्माण करण्याची कल्पना पुढे आली. भारतात सहकारी संस्थांना कायदेशीर आधार मिळाल्यानंतर महाराष्ट्रातही सहकारी संस्थांचा विस्तार सुरू झाला. सुरुवातीला सहकाराचा मुख्य भर कृषी कर्ज आणि ग्रामीण पतव्यवस्था यावर होता.

३. प्राथमिक कृषी पतसंस्था

गावपातळीवर शेतकऱ्यांना सावकारांपासून काही प्रमाणात मुक्त करण्यासाठी सहकारी पतसंस्था स्थापन करण्यात आल्या. या संस्थांमार्फत शेतकऱ्यांना—

शेतीसाठी कर्ज, बियाणे, खते, शेतीची साधने, इतर उत्पादनविषयक गरजा यांसाठी आर्थिक मदत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न झाला. यामुळे ग्रामीण भागात संस्थात्मक कर्जव्यवस्थेला चालना मिळाली.

४. सहकारी बँकिंगचा विकास

महाराष्ट्रात सहकारी बँकिंगचे जाळे मोठ्या प्रमाणावर विकसित झाले. यामध्ये विविध स्तरांवरील संस्था कार्यरत झाल्या: राज्य पातळी → जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका → प्राथमिक सहकारी पतसंस्था या व्यवस्थेमुळे ग्रामीण भागातील शेतकरी आणि लघुउद्योजकांना कर्ज उपलब्ध करून देण्यास मदत झाली.

५. सहकारी साखर कारखान्यांचा विकास

महाराष्ट्राच्या सहकार चळवळीची सर्वात वैशिष्ट्यपूर्ण शाखा म्हणजे सहकारी साखर उद्योग. महाराष्ट्रात ऊस उत्पादक शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन साखर कारखाने स्थापन केले. या कारखान्यांमध्ये शेतकरी सभासद असतात आणि त्यांच्या ऊस उत्पादनाशी कारखान्याचा थेट संबंध असतो. सहकारी साखर कारखान्यांमुळे— ऊस उत्पादकांना बाजारपेठ मिळाली. ग्रामीण भागात रोजगार निर्माण झाला. वाहतूक व इतर पूरक उद्योगांना चालना मिळाली. ग्रामीण भागात आर्थिक व्यवहार वाढले. शिक्षण, आरोग्य आणि सामाजिक संस्थांच्या विकासाला काही ठिकाणी मदत झाली.

६. सहकार आणि ग्रामीण विकास

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीने ग्रामीण विकासाला व्यापक स्वरूप दिले. सहकारी संस्थांच्या माध्यमातून ग्रामीण भागात—

शाळा, महाविद्यालये, रुग्णालये, दूध संघ, कृषी सेवा केंद्रे, बाजारपेठा, बँका यांसारख्या संस्थांचा विकास झाला. त्यामुळे सहकार हा केवळ आर्थिक व्यवहाराचा प्रकार न राहता ग्रामीण विकासाचे माध्यम बनला.

७. दूध सहकारी चळवळ

महाराष्ट्रात दूध उत्पादक शेतकऱ्यांना संघटित करण्यासाठी दूध सहकारी संस्थांची निर्मिती झाली. गावातील दूध उत्पादकांकडून दूध संकलित करून ते संघामार्फत प्रक्रिया व विक्रीसाठी पाठवले जाते. यामुळे—
दूध उत्पादकांना बाजारपेठ, नियमित उत्पन्नाची संधी, दुग्धव्यवसायाला चालना, ग्रामीण महिलांचा आर्थिक सहभाग यांना मदत झाली.

८. सहकारी विपणन संस्था

शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनासाठी बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे हा सहकाराचा आणखी एक महत्वाचा भाग आहे. सहकारी विपणन संस्थांमार्फत शेतमालाचे—

संकलन, साठवण, वाहतूक, विक्री यांचे सामूहिक व्यवस्थापन करण्याचा प्रयत्न केला जातो. यामुळे शेतकऱ्यांची बाजारपेठेतील सामूहिक ताकद वाढवण्याचा उद्देश साधला जातो.

९. सहकारी गृहनिर्माण संस्था

शहरी महाराष्ट्रात सहकारी गृहनिर्माण संस्थांचा मोठ्या प्रमाणावर विकास झाला. विशेषतः मुंबई, पुणे, ठाणे, नाशिक, नागपूर यांसारख्या शहरांमध्ये नागरिकांनी एकत्र येऊन गृहनिर्माण संस्था स्थापन केल्या. यामध्ये सदस्य सामूहिक पद्धतीने—

इमारतीची देखभाल, आर्थिक व्यवस्थापन, सामायिक सुविधा, दुरुस्ती, सोसायटीचे प्रशासन यांचे व्यवस्थापन करतात.

१०. सहकार चळवळ आणि राजकारण

महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीचा राजकारणावरही मोठा प्रभाव पडला. विशेषतः ग्रामीण भागात सहकारी साखर कारखाने, जिल्हा मध्यवर्ती बँका आणि इतर सहकारी संस्थांमुळे स्थानिक नेतृत्वाला आर्थिक व संघटनात्मक आधार मिळाला. यामुळे महाराष्ट्रात सहकारी संस्था आणि स्थानिक राजकीय नेतृत्व यांच्यात घनिष्ठ संबंध निर्माण झाल्याचे अभ्यासकांनी नमूद केले आहे. तथापि, सहकार क्षेत्रात राजकीय हस्तक्षेप, संस्थांचे केंद्रीकरण, आर्थिक गैरव्यवस्थापन आणि निवडणूक-आधारित गटबाजी यांसारख्या समस्याही काही संस्थांमध्ये दिसून आल्या.

११. सहकार चळवळीची प्रमुख उद्दिष्टे

- महाराष्ट्रातील सहकार चळवळीची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात:
- शेतकऱ्यांना सावकारी कर्जापासून संरक्षण देणे.
- स्वस्त आणि संस्थात्मक कर्ज उपलब्ध करून देणे.
- शेतमालाला बाजारपेठ उपलब्ध करून देणे.
- ग्रामीण भागात उद्योग निर्माण करणे.
- रोजगाराच्या संधी वाढवणे.
- सदस्यांचा आर्थिक विकास साधणे.
- ग्रामीण समाजात सामूहिक निर्णयप्रक्रिया वाढवणे.

- आर्थिक विषमता कमी करण्यास मदत करणे.
- ग्रामीण भागाच्या सामाजिक विकासाला चालना देणे.

१२. सहकार चळवळीचे फायदे

- आर्थिक फायदे, सामूहिक प्रयत्नांमुळे लहान शेतकरी आणि सामान्य नागरिकांना आर्थिक व्यवहारांमध्ये सामूहिक ताकद मिळू शकते.
- ग्रामीण औद्योगिकीकरण, सहकारी साखर कारखाने आणि दूध संघांमुळे ग्रामीण भागात प्रक्रिया उद्योगांना चालना मिळाली.
- रोजगारनिर्मिती, सहकारी उद्योगांमुळे प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या.
- सामाजिक विकास, अनेक सहकारी संस्थांनी शिक्षण, आरोग्य आणि इतर सामाजिक क्षेत्रांमध्ये योगदान दिले.
- लोकशाही सहभाग, सदस्यांना संस्थेच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभागी होण्याची संधी मिळते.

१३. सहकार चळवळीसमोरील समस्या

- सहकार क्षेत्राला काही गंभीर आव्हानांनाही सामोरे जावे लागले आहे:
- राजकीय हस्तक्षेप, संस्थांमधील गटबाजी, आर्थिक गैरव्यवस्थापन, कर्जवसुलीच्या समस्या, काही संस्थांची आर्थिक कमजोरी, भ्रष्टाचाराचे आरोप
- व्यावसायिक व्यवस्थापनाचा अभाव, बदलत्या बाजारपेठेशी जुळवून घेण्याचे आव्हान, मोठ्या आणि लहान सभासदांमध्ये हितसंबंधांचा संघर्ष त्यामुळे सहकारी संस्थांमध्ये पारदर्शकता, उत्तरदायित्व, व्यावसायिक व्यवस्थापन आणि सदस्यांचा प्रभावी सहभाग आवश्यक ठरतो.

१४. आधुनिक काळातील सहकार

आज सहकार चळवळीसमोर जागतिकीकरण, खासगीकरण आणि वाढती स्पर्धा यांसारखी आव्हाने आहेत. पारंपरिक सहकारी संस्थांना आधुनिक तंत्रज्ञान, डिजिटल बँकिंग, ई-कॉमर्स आणि व्यावसायिक व्यवस्थापन स्वीकारावे लागत आहे. शेतकरी उत्पादक कंपन्या, आधुनिक कृषी प्रक्रिया उद्योग आणि डिजिटल बाजारपेठा यांच्याशी सहकारी संस्थांना स्पर्धा व सहकार्य दोन्ही करावे लागत आहे.

क) महाराष्ट्रातील जातीय आधारित आरक्षण चळवळी

महाराष्ट्रातील आरक्षणाचा प्रश्न हा केवळ सरकारी नोकरी किंवा शिक्षणातील जागांचा प्रश्न नाही. सामाजिक विषमता, जातीय प्रतिनिधित्व, शिक्षणातील संधी, आर्थिक परिस्थिती, ग्रामीण-शहरी बदल आणि राजकीय सत्तेतील सहभाग या सर्वांचा त्याच्याशी संबंध आहे. महाराष्ट्रात विविध सामाजिक समूहांनी आपल्या मागासलेपणाच्या आधारावर आरक्षणाची मागणी केली असून, या चळवळींचे स्वरूप काळानुसार बदलत गेले आहे.

१. आरक्षणाच्या चळवळीची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

महाराष्ट्रातील आरक्षणाच्या विचारांची मुळे स्वातंत्र्यपूर्व काळात दिसतात. राजर्षी शाहू महाराजांनी 1902 मध्ये कोल्हापूर संस्थानात मागासवर्गीयांसाठी सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाची व्यवस्था केली. त्यामुळे सामाजिकदृष्ट्या वंचित समूहांना राज्यसंस्थेत प्रतिनिधित्व देण्याच्या कल्पनेला महाराष्ट्रात सुरुवातीपासून महत्त्व मिळाले. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय संविधानाने अनुसूचित जाती (SC), अनुसूचित जमाती (ST) आणि नंतर इतर मागासवर्गीय (OBC) समूहांसाठी विविध प्रकारच्या आरक्षणाला घटनात्मक व कायदेशीर आधार दिला. महाराष्ट्राने या धोरणाची स्वतंत्र राज्यस्तरीय रचना विकसित केली.

२. दलित आणि अनुसूचित जातींच्या आरक्षणाची चळवळ

महाराष्ट्रातील आरक्षणाच्या इतिहासात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या सामाजिक न्यायाच्या चळवळीला अत्यंत महत्त्व आहे. दलित समाजाला शतकानुशतके शिक्षण, सार्वजनिक जीवन, प्रशासन आणि सामाजिक प्रतिष्ठेपासून वंचित ठेवण्यात आले होते. त्यामुळे आंबेडकरी चळवळीने: शिक्षणाचा अधिकार, सरकारी नोकऱ्यांमध्ये प्रतिनिधित्व, राजकीय प्रतिनिधित्व, सामाजिक समानता, अस्पृश्यतेचे निर्मूलन, कायदेशीर संरक्षण या मागण्यांवर भर दिला.

स्वातंत्र्यानंतर अनुसूचित जातींसाठी घटनात्मक आरक्षणाची व्यवस्था झाली. महाराष्ट्रातही अनुसूचित जातींसाठी आरक्षणाची अंमलबजावणी झाली आणि पुढे राज्याच्या आरक्षण व्यवस्थेत SC, ST, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, विशेष मागास प्रवर्ग आणि OBC यांचा समावेश करण्यात आला. महत्त्व: दलित चळवळीने आरक्षणाकडे केवळ आर्थिक मदत म्हणून न पाहता ऐतिहासिक सामाजिक अन्यायाची भरपाई आणि प्रतिनिधित्वाचे साधन म्हणून पाहिले.

३. मंडल आयोग आणि OBC आरक्षण चळवळ

1979 मध्ये भारत सरकारने मंडल आयोग स्थापन केला. सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांची ओळख करून त्यांना आरक्षण देण्याची शिफारस आयोगाने केली. महाराष्ट्रात मंडल आयोगाच्या शिफारशींच्या अंमलबजावणीमुळे OBC राजकारणाला मोठी चालना मिळाली. महाराष्ट्र सरकारने 1990च्या दशकात मंडल आयोगाच्या शिफारशींच्या अंमलबजावणीसंबंधी निर्णय घेतले; 1994 मध्ये OBC आरक्षणासंदर्भातील शासन निर्णयही नोंदवलेला आहे. यामुळे: OBC समाजामध्ये राजकीय जागृती वाढली. शिक्षण आणि सरकारी सेवांमध्ये प्रतिनिधित्वाचा प्रश्न पुढे आला.

विविध जातींनी OBC यादीत समावेशाची मागणी सुरू केली.

आरक्षणाच्या विद्यमान वाटपातील अंतर्गत विषमतेचा प्रश्न पुढे आला.

महाराष्ट्राच्या आरक्षण व्यवस्थेत OBC सोबत विमुक्त जाती (VJ), भटक्या जमाती (NT) आणि विशेष मागास प्रवर्ग (SBC) यांच्याही स्वतंत्र श्रेणी विकसित झाल्या. राज्य सरकारच्या अधिकृत यादीत या समूहांचे स्वतंत्र वर्गीकरण आहे.

४. मराठा आरक्षण चळवळ

महाराष्ट्रातील अलीकडच्या काळातील सर्वाधिक चर्चितलेली जातीय आरक्षण चळवळ म्हणजे मराठा आरक्षण चळवळ. 2010च्या दशकात मराठा समाजातील विविध संघटना आणि मोठ्या संख्येने नागरिकांनी शिक्षण व सरकारी नोकऱ्यांमध्ये आरक्षणाची मागणी केली. या मागणीला विशेषतः 2016 नंतर मोठ्या प्रमाणावर जनआंदोलनाचे स्वरूप मिळाले. या आंदोलनांमध्ये मोठ्या संख्येने मूक मोर्चे काढण्यात आले. त्यामध्ये शिक्षण व रोजगारातील संधी, सामाजिक न्याय आणि मराठा समाजाच्या मागासलेपणाच्या प्रश्नांवर भर देण्यात आला. 2014 मधील प्रयत्न, 2014 मध्ये महाराष्ट्र सरकारने मराठा समाजाचा शैक्षणिक व सामाजिकदृष्ट्या मागास प्रवर्ग (ESBC) म्हणून समावेश करण्याचा प्रयत्न केला आणि 16% आरक्षणाची तरतूद केली. त्याच काळात मुस्लिम समाजासाठीही 5% आरक्षणाची तरतूद करण्याचा शासन निर्णय झाला होता. मात्र या आरक्षणाच्या कायदेशीर वैधतेवर प्रश्न उपस्थित झाले.

2018 चा SEBC कायदा

2018 मध्ये महाराष्ट्राने Socially and Educationally Backward Class (SEBC) कायदा करून मराठा समाजाला आरक्षण देण्याची कायदेशीर व्यवस्था केली. या कायद्याला न्यायालयात आव्हान देण्यात आले. 2021 मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने महाराष्ट्रातील 2018 च्या SEBC कायद्याचा विचार करताना

आरक्षणाच्या प्रमाणाबरोबरच 50% मर्यादा आणि असामान्य परिस्थितीच्या घटनात्मक प्रश्नांचा विचार केला.

५. 2024 मधील मराठा आरक्षण

मराठा आरक्षणाचा प्रश्न पुढेही सुरू राहिला. महाराष्ट्राने 2024 मध्ये Maharashtra State Reservation for Socially and Educationally Backward Classes Act, 2024 हा कायदा केला. हा कायदा महाराष्ट्राच्या कायदा व न्याय विभागाच्या अधिकृत नोंदीत उपलब्ध आहे. यातून दिसून येते की मराठा आरक्षणाचा प्रश्न केवळ सामाजिक आंदोलनापुरता मर्यादित राहिला नाही, तर तो विधिमंडळ, राज्य मागासवर्ग आयोग आणि न्यायव्यवस्था या तिन्ही संस्थांशी जोडला गेला आहे.

६. धनगर आरक्षण चळवळ

महाराष्ट्रातील आणखी एक महत्त्वाची आरक्षण चळवळ म्हणजे धनगर समाजाची अनुसूचित जमाती (ST) प्रवर्गात समावेशाची मागणी. महाराष्ट्रात धनगर समाजाचा समावेश सध्या भटक्या जमाती-क (NT-C) प्रवर्गात केला जातो. राज्याच्या अधिकृत यादीत धनगर आणि त्याच्या तत्सम जाती NT-C मध्ये दाखवल्या आहेत. धनगर समाजातील विविध संघटना मात्र धनगर समाजाला अनुसूचित जमातीच्या आरक्षणाचा लाभ मिळावा, अशी मागणी करत आल्या आहेत. या चळवळीचा मुख्य मुद्दा असा आहे की:

NT-C मधील आरक्षण आणि ST आरक्षण हे दोन स्वतंत्र घटनात्मक/कायदेशीर प्रवर्ग आहेत.

त्यामुळे धनगर समाजाच्या मागणीमध्ये केवळ आरक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यापेक्षा प्रवर्ग बदलण्याचा प्रश्न महत्त्वाचा आहे.

७. मुस्लिम आरक्षणाची चळवळ

महाराष्ट्रात मुस्लिम समाजातील काही सामाजिक व राजकीय संघटनांनी शिक्षण आणि सरकारी सेवांमध्ये आरक्षणाची मागणी केली आहे. 2014 मध्ये महाराष्ट्र सरकारने मुस्लिम समाजासाठी शैक्षणिक संस्था आणि सरकारी सेवांमध्ये 5% आरक्षणाची तरतूद करण्याचा निर्णय घेतला होता. त्या निर्णयात मुस्लिम समाजातील सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणाचा संदर्भ देण्यात आला होता. मात्र मुस्लिम आरक्षणाचा प्रश्न मराठा आरक्षणापेक्षा वेगळा आहे. येथे धर्माच्या आधारावर आरक्षण आणि धर्मातील सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या विशिष्ट समूहांना आरक्षण यातील घटनात्मक फरक महत्त्वाचा ठरतो. म्हणून या प्रश्नाचा अभ्यास करताना "मुस्लिम समाज" ही एकसंध सामाजिक श्रेणी मानण्याऐवजी मागासलेपणाचे निकष, विद्यमान OBC यादी आणि न्यायालयीन भूमिका यांचा विचार करणे आवश्यक आहे.

८. VJ, NT आणि इतर मागास समूहांच्या चळवळी

महाराष्ट्राचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे येथे OBC व्यतिरिक्त विमुक्त जाती (VJ) आणि भटक्या जमाती (NT) यांच्यासाठीही स्वतंत्र आरक्षण व्यवस्था आहे.

ऐतिहासिकदृष्ट्या भटक्या व विमुक्त समुदायांना:

स्थिर निवासाचा अभाव, शिक्षणातील कमी प्रवेश, आर्थिक असुरक्षितता, सामाजिक कलंक, रोजगाराच्या मर्यादित संधी यांसारख्या समस्यांना सामोरे जावे लागले. त्यामुळे या समुदायांच्या संघटनांनी स्वतंत्र आरक्षण, शैक्षणिक सवलती आणि सरकारी योजनांची मागणी केली.

महाराष्ट्राच्या विद्यमान वर्गीकरणात VJ-A, NT-B, NT-C आणि NT-D अशा श्रेणी आहेत. उदाहरणार्थ, अधिकृत यादीत धनगर NT-C आणि वंजारी NT-D मध्ये दाखवले आहेत.

९. आरक्षण चळवळींची प्रमुख कारणे

महाराष्ट्रातील विविध जातीय आरक्षण चळवळींच्या मागे काही समान कारणे दिसतात.

अ) शिक्षणातील स्पर्धा

उच्च शिक्षणाचा खर्च आणि प्रवेशातील वाढती स्पर्धा यामुळे आरक्षणाला मोठे महत्त्व आले.

ब) सरकारी नोकऱ्यांची मर्यादित संख्या

सरकारी नोकऱ्या तुलनेने सुरक्षित असल्याने त्यामधील प्रतिनिधित्व हा आंदोलनांचा महत्त्वाचा विषय बनला.

क) सामाजिक प्रतिनिधित्व

"लोकसंख्येच्या तुलनेत प्रशासन आणि शिक्षणात आपले प्रतिनिधित्व किती आहे?" हा प्रश्न अनेक चळवळींमध्ये उपस्थित केला जातो.

ड) ग्रामीण अर्थव्यवस्थेतील बदल

शेतीवरील उत्पन्नातील अनिश्चितता, जमिनीचे विभाजन आणि ग्रामीण रोजगारातील बदल यामुळे काही पारंपरिकदृष्ट्या प्रभावशाली समूहांमध्येही असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली.

ई) राजकीय प्रतिनिधित्व

आरक्षणाचा प्रश्न स्थानिक स्वराज्य संस्था, विधानसभा आणि व्यापक सामाजिक नेतृत्वाशीही जोडला जातो.

१०. महाराष्ट्रातील आरक्षणाची विद्यमान रचना

महाराष्ट्रातील आरक्षण व्यवस्था अनेक प्रवर्गांमध्ये विभागलेली आहे. उदाहरणार्थ, राज्याच्या अधिकृत माहितीनुसार थेट भरतीमध्ये SC, ST, VJ-A, NT-B, NT-C, NT-D इत्यादींसाठी स्वतंत्र टक्केवारीची व्यवस्था आहे.

११. आरक्षणाच्या चळवळींचे सामाजिक परिणाम

सकारात्मक परिणाम

आरक्षणामुळे वंचित समूहांना:

शिक्षणात प्रवेशाच्या संधी, सरकारी सेवेत प्रतिनिधित्व, सामाजिक गतिशीलता, प्रशासकीय संस्थांमध्ये सहभाग, राजकीय आणि सामाजिक आत्मविश्वास

मिळण्यास मदत झाली.

निर्माण झालेले प्रश्न, त्याच वेळी आरक्षणाच्या चळवळींमुळे काही गुंतागुंतीचे प्रश्नही पुढे आले:

आरक्षणाचा लाभ कोणत्या समूहांना आणि किती प्रमाणात मिळाला?

एका आरक्षित प्रवर्गातील तुलनेने पुढारलेल्या व अतिमागास समूहांमध्ये लाभांचे वितरण कसे आहे?

आरक्षणाची 50% मर्यादा कशी लागू होते?

लोकसंख्येच्या प्रमाणाचा आणि सामाजिक मागासलेपणाचा संबंध कसा निश्चित करायचा?

आर्थिक मागासलेपणा आणि सामाजिक मागासलेपणा यातील फरक काय?

आरक्षणाबरोबर गुणवत्तापूर्ण शिक्षण आणि रोजगारनिर्मिती कशी वाढवायची?